

A békési népnyelv névszótövei.

Mutatvány a szerzőnek fenti című, „A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének Kiadványai“ 26. számaként megjelent dolgozatából.

IV. Bíró ~ bírák és idő ~ idén típus.¹

Bíró. A *bír* ige szárm.-a. Első adat hn. összet. 1306/1359. *Byrou*telek, szn. 1354. *Byrow*, kn. *biro* SchlSzj. Acc. : *bírá*t Révai : Elab. Gramm. I, 248, a NySz. csak *bíró*t alakot id., vö. *zolga byroth* RMNy. II, 127, *bíró*t SzD : MVir. 16. Plur. : *birac* BécsiK. I, 56, 99, *bírá*t Nagybánya jegyzőkönyvéből 1538. Nyr. X, 121, *solgabírák*val RMNy. II, 185, de : az *bíró*kat illeto VirgK. 177, Nagubbírók vattok tú (nem 'iudex', hanem 'potens' jel.-ben) Sylv : ÚT. I, 16. Birt. sz.-ragos : tú *bírá*toe MünchK. 36, *birán*k Ozor : Christ. 341, *bírá*dat RMK. III, 316, *bírá*ja PP : Pax. A. 27,

¹ Felosztásunkban, tárgyalásunkban G o m b o c z jólismert rendszerét követjük. Az első bekezdésben közöljük a szó etymológiáját a Magyar Etymologiai Szótár (EtSz.) és Bárczi Géza, Magyar Szófejtő Szótár-a, Budapest, 1941 (rövidítése idézeteinkben SzófSz.) alapján. Utána következnek a szó első előfordulására vonatkozó és egyéb nyelvtörténeti adatok és alakváltozatok. Az évszámmal idézett adatok az OklSz.-ből valók, ezért ezt külön nem is jelezzük, a szerzővel és lapszámmal idézett adatok a NySz.-ből valók, ezért ezt szintén nem jelezzük külön. A többi adatokat forrásuk szerint idézzük. Több adatot vettünk Trócsányi Zoltán, A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései c. dolgozatából. Különlenyomat az NyK. XXXVIII. kötetéből, Budapest, 1908 (idézeteinkben Trócsányi a rövidítése), továbbá Pünkössti Mária, A Bécsi-Kódex e-féle hangjainak helyesírása, Budapest, 1913 dolgozatából (idézeteinkben Pünkössti a rövidítése). Továbbá Suhajda Lajos, Az Érdy és a Jordánszky kódex kétbetűs magánhangzói c. dolgozatából (NyK. XXXI, idézeteinkben Suhajda a rövidítése). Egyébként a nyelvészeti irodalmunkban használatos rövidítésekkel élünk.

A második bekezdésben idézzük a békési népnyelv adatait 1937-ből származó saját gyűjtésem alapján, a Szamosháti nyelvi adatait (rövidítése: Szhát) Csúry Bálint, Szamosháti Szótár-a, Budapest, 1935—36 alapján. Mivel a forrás ugyanaz, sehol sem jelöljük meg idézeteinkben. Továbbá a medvesaljai (palóc) népnyelv adatait Kovács István, A középső palócság e-hangjai c. dolgozata. MNnyv. II. alapján és Kovács Istvánnak a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetében lévő gyűjtése alap-

birájoknac Com: Jan. 142, 175; *birái* uo. 131, 162; *byray* KulcsK. 156, *biránc* MA: Scult. 610, fő-király-*birája* Gyöngy: Char. Előb. 8, de: itélio *biroia* C.

Békés: *biróu*, -t, -k, de: *birák széke* és *birákok széke*, *birák uramék*, *birája* (ritk. haszn.) és *biróuja*, *biráink*, *birál*, *biráskodik*; Szhát: *biróu*, -t, -k, -óuja; Medvesalja: *biróu*, -t, -k (ritk. *birák*), *biróuja*; Moldv. csángó: *biró*, -t, -k, -ja; Hétf. csángó: *biró*, -ja 'Dorfschulze'.

Biró, *birák* Érmellék Nyr. XXIX, 252; *birák* Göcsej Nyr. XIII, 256; *biró* Abaújm. ő-ző NyF. XIII, 35—36; *biró* Balatonfelvid. népn. NyF. XL, 7; *birókok* 'tiszttviselők a faluban' Veszprém m. Csetény Nyr. V, 426.

Forró ~ **forráz**. A *forr* (vit. er., valósz., hogy a *forog*, *fordul* ige *forr* alapszavával azonos) ige igeneve (EtSz., SzófSz.). Első adat: hn. 1271. *Furro* Csánki I, 198 (EtSz.), mn. *forro* BécsiK. 220, vö. RMNy. 137. Egyéb adat: *forro* DebrK. 167. Alakv.: 1. *furú*, vö. 1272. *Furuzeg* Kovács Ind.; 2. *furró*, 1. fentl; 3. *forrou*, vö. *Forrow* Csánki I, 98, 198, *Forrou* Kovács Ind.; 4. *foró* hn. CzF. A NySz. a régi ny.-ből csak *forrhó* alakot id. (vö. *forrhó*ák Kisv: Adag. 456, *forrhó*zó Pázm: Pax. C² 156). A mai köznyelvben csak *forráz*, l. Simonyi, Kelemen szótárait. A *forráz*-ra első adat az EtSz. szer.: 1590. Meg *forrházni* Szikszai. A köv. adatok a XIX. sz. elejéről, vö. Márton 1800., 1807. stb.

Békés: *fóróu*, -t, -nn, *lőfóráz*; Szhát: *fóróu*, *fóróru*, *fórázok*;

ján. Medvesalja a középső palóc nyelvterülethez tartozik földrajzilag, a következő községek tartoznak hozzá: Egyházasbást, Tajti, Vecseklő (ma Nógrád megye), Óbást (ma Gömör megye); háború előtt más volt a közigazgatási beosztás). A nép maga Medvesaljának nevezi e kis területet, mert valóban a Salgótarjától északkeletre eső Medves—hegység alatt van. E területről való idézeteink elé a Medvesalja szót írjuk, a forrást itt sem említjük esetenként. Idézzük továbbá az északi moldvai csángó adatokat (rövidítése: Moldv. csángó), a hétfalusi csángó adatokat (rövidítése: Hétf. csángó) Csúry—Kannisto, Y. Wichmanns Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó und des Hétfaluer Csángódialektes c. Helsinki, 1936 műve alapján; a forrásra itt sem hivatkozunk esetenként. A kéz ~ kezlet típusú névszótöveknél idézzük a felsőöri népnyelvi adatokat Imre Samu, Az é-hangok állapota a felsőöri nép nyelvben c. dolgozata (MNnyv. III.) alapján.

A harmadik bekezdésben idézzük a nem teljes nyelvi rendszert alkotó adatokat a népnyelvkutató irodalom alapján. Az MTsz.-ből való idézeteknél a forrást nem jelöljük meg, és azt sem, hogy ezt ebből a szótárból vettük. A többi adatot szerzők nélkül, előfordulási helyük és közlési helyük szerint idézzük.

Átvastam és felhasználtam a Horger Antal, A magyar nyelvjárások c. Budapest, 1934. művében pontosan idézett nyelvjárás-tanulmányok közül mindazokat, amelyek a Nyr.-ben, NyF.-ben, MNy.-ben és részben a MNyelvészetben jelentek meg. Ezenkívül: Egy nyitra-vidéki nyj. (Nagycétény). A nyitrai róm. kath. főgimnázium 1909—10. évi ért., Danczi Villebald, A kúrti nyelvjárás hangtana, fonetikai és fonológiai vizsgálata, Budapest, 1939. A Magy. Nyelvtud.

Medvesalja : *forróu*, *forróuz*, ritk. : *forráz*; Moldv. csángó : *fo`rró*, *fo`rróz*.

Fóró Dráva mell.; *fóroz* Szatmár m.; *forróz* Háromszék m. Vadr.; *fóráz* Háromszék m. Uzon.

Méltó. Az isml. er. *mélt.* ige igeneve (SzófSz.). Első adat : szn. 1211. *Miltou* (a. m. *méltó?*), mn. *melto* BécsiK. 30. Az *ē* zárt, vö. *myltho* PozsK. 25, *mitto* Sylv : ÚT. I, 15, *myltoltatnyek* LevT. I, 388. *Méltán*, vö. *meltan* BécsiK. 21, *melakat* MünchK. 165, *meelthan* FestK. 19, *meeltan* JordK. 614, *mełtan* Huszti : Aen. 8, *mitlan* TelK. 260 stb. *Méltáiban* Pázm : Préd. 159, 754, Misk : VKert. 297, Hall : HHist. III, 93, Csúzi : Síp. 369.

Békés : *méltóu*, *méltán* v. *méltánn*; Medvesalja : *méltóu* és *méltóu*.

Méltó Mátjusföld Nyr. XX, 27.

Való ~ valák. Első adat : *uolov* HB., *walacnok* GyulGl., Assysia *alatuála* JókK. 50, vö. Melich MNY. XI, 118.

Békés, Szhat : *valóu*; Medvesalja : *valóu*; Moldv. csángó : *való* 1. 'wahr, wirklich'; 2. égetni *uáló* 'was gebrannt werden kann'.

Az *valóbú* *nēm tunnak méginyi* Sopron m. Kisfalud, Nagymiháli.

Ragadozó. Az isml. er. *ragad*, *ragadoz* igeneve (SzófSz.). Első adat : *tagadozo* (iráshiba *ragadozo* h.) SchlSzj. Egyéb adat : *ragadozo* MünchK. 26, *ragadozóc* KKrakkó. A. 3, *Ragadozanak* Helt : Fab. 247, id. Gombocz i. m. 47. § (egyetlen adat).

Békés : *ragadozóu*, *ragadozónak*.

Társ. kiadványai 48. sz., Nyíri Antal dr., A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása, Kaposvár, 1939., továbbá Héjjas Zoltán, Hosszúvölgy zalamegyei község nyelvjárásának hangtana. A M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének nyelvészeti tanulmányai. I. Szeged, 1942 c. értekezéseket.

Helykímélés céljából a nyelvtörténeti és népnyelvi adatoknál elhagytam a jelentésre vonatkozó adatokat, ezekre csak akkor hivatkozom, ha fontos funkciókülönbségeket fejeznek ki.

Hangjelölés. A nyelvtörténeti adatokat a nyelvtörténeti kiadványok (NySz., OklSz.) helyesírásában közlöm. A hosszú *f* helyett azonban nyomdatechnikai okokból *s*-t, a *g* helyett *z*-t szedtettem. A BécsiK. adatait Mészöly kiadásából idézem, de ennek jellegzetes, a *cs* hangot jelölő betűje helyett *č*-t használtam. A mai népnyelvi anyagból a Szamoshat adatait Csúry eredeti fonetikus írásában közlöm, a többi az első magyar népnyelvkutató értekezés megállapodása szerint. E célból átírtam Wichmann csángó szótárának anyagát és az *á*, *é*, *ő* hangjelöléseket illetőleg a régi népnyelvkutató irodalom adatait is. E jelölések helyett az értekezés megállapodásának megfelelőleg a hangjelölés egysége érdekében *ä*, *ë*, *ö* jeleket alkalmaztam (a történeti anyag *é* jelöléseit azonban természetesen meghagytam). A diftongusok kapcsoló hangjának jelölésére a hangot jelölő kis betű felemelése helyett a rendes betűt használtam, alája téve a kis félkört *~t*, pl. *kiéz*, *diél*. Ahol a kapcsoló hangot nem tudtam megállapítani, ott a diftongust úgy jelöltem, mint a forrásban találtam, pl. *baorgyu*, *elseő*.

Szülő. Az ugor er. *szül* ige (vog. *sulm-* 'ua.') igeneve (SzófSz.). Első adat: *zilew* BesztSzj. Alakv.: 1. *szülő*, vö. *zúleknek* VirgK. 119b; 2. *szilő*, l. fent!; 3. *szölő*, vö. *zewleynek* JókK. 160b. Plur.: l. fentl, *szüleket* Helt: Mes. 81. Birt. sz.-ragos: *zyleed* FestK. 18b, *zúleidet* BécsiK. 46, *zyled* CzechK. 15b, 6, *zúleenek* MargL. 18b, *szülejenek* Pázm: Préd. 139, *szüleje* Fal: NU. 229, *zylőye* ÉrdyK. 198b. Egyéb adatok: az eedes *zyle* ÉrdyK. 519b, 565, *szülestől* Born: Préd. 77b, Kár: Bibl. I, 641.

Békés: *szülőük*, *szülék*, *szüle*, *szülém*, *szüléd*, *szüleje*, *szülein*, *szülénk*, *szüléték*, *szülejék*; Szhát: *szülőü*, -t, -je, *szüleim*, -id, -i; Medvesalja: *szülőü*, -t, -k, *szüle*, -ét; Hétf. csángó: *szüle*, *szüleje*.

Szile Somogy m. Kálmánca; 1. 'anya' Baranya m. Mecsek-hát, Palócság; *Édés szüle* Komárom m.; *szülém*, *szülém* Tolna megye Felsőnyék, Komárom m. Kürt, Nógrád m.; *édes szülém* Tolna m. Bata, Pest m. Tura; 2. 'apa' *édes szülém* Eger Nyr. XXIII, 25; 3. 'öreganya' Somogy m. Kálmánca, Baranya m. Ormányság, Kisasszonyfa és vid.; Szlavónia, Palócság, Cegléd, Nagykőrös; *szülém* Kiskunhalas, Szeged, Borsod m.; 4. 'anyóka, néni, nénemasszony' Középaranya, Baranya m. Ormányság, Szlavónia, Cegléd; *Mit árul, szüle?* Mátyusföld, Borsod m., Hont m. Mohács, Székelyföld; 5. 'katuska' Bukovina; *szülike* Baranya m. Ormányság, Szlavónia; *szüle* Nagycétény (Nyitra megye), Nyitrai gimn. ért. 1909—10. 13, Mátyusföld Nyr. XIX, 564, *szülém* uo. Nyr. XX, 120; *szülém*, -éd, -éje Palóc nyj. Nyr. XX, 309.

Tető. Az elav. és isml. er. *tetik* 'látszik, feltűnik' igének az igeneve; r. jel. 'vminek a csúcsa, felső széle' (SzófSz.). Első adat: hn. összet. 1256. Humoroteteu, kn. *tetew* és *tetw* SchlSzj. Egyéb adatok: *tető* Com: Jan. 100, *teteere* MargL. 44, *teteden* Kár: Préd. 190, *tetéig* Pázm: Kal. 800, *tetén* Pázm: Préd. 497, *tetédre* Matkó: BCsák. 444, *tetémig* Hall: Paizs. Előb. 8, *teteig* DöbrK. 514, *tetediglen* VeszprK. 57, *teténkig* Mad: Evang. 797. 3. sz. birt. sz.-ragos: *teteyere* JókK. 64, *teteieiglen* BécsiK. 23. Sz.: *tetésec* Com: Jan. 122, *tetésebb* Misk: VKert. 91; *tetetzet* ÉrsK. 552, *tetézue* Helt: ÚT. Z2. — 1200 kör. *Teteuellen* Anon. (olv. *tetőellen* v. *tetévelen?*, vö. MNy. XXII, 240).

Békés: *tetőü*, -t, -k, *tetőüm*, -d, *teteje*, *tetőünk*, *tetőütök*, *tetējek*, *betetéz* és *beteteje*, *tetétlő hagy*; Szhát: *tetőü*, -t, *teteje*, *tetés*, -enn, *tetéz*; Medvesalja: *tetőü*, -t, *teteji*, *tetéz*, *tetétlen*; Moldv. csángó: *teteje*; Hétf. csángó: *tetőü*, -t, *teteje*.

Tetén Szatmár m. Kapnik vid., Székelyföld, Háromszék m. Vadr.; *tetej-munka* Köröstarcsa; *tetēj* (*tetejem*, *tetejed*), *hásztetēj*, *tetėjeiben*, *tetėjeje*, *tetėjejön* Kiskunhalas, Szeged, Torontál m. Kis-hegyes; *tetén üt* 'főbe üt' Szatmár m. Kapnik vid.; *tetejetlen* Dunavecse; *tetétlen* Palócság; *teteis* 'tetős' Szilágy m. Percsen;

tetejes, tetejést Somogy m. Szökedencs, Pest m. Hévízgyörk, Cegléd, Nagyvárad, Háromszék; *tetés, tetésebb, tetésen, tetést, tetés-teli* Csallóköz, Tolna m. Sárszentlőrinc, Somogy m. Szökedencs, Somogy m. Visnye, Nagykünság, Debrecen, Zemplén m. Szürnyeg, Székelyföld, Háromszék; *betetőz* Heves m. Vámosgyörk; *tetējéz* Zilah vid.; *teteje, tetés* Cegléd; *tetés* Kiskunhalas; *telő* Nagycétény (Nyitra) Nyitr. Gimn. Ért. 1909—10. 13; *teteje* Torda NyF. XXXII, 18—22; *tetejje* Szenna Nyíri i. m. 25; *telő v. tetē, teteje* Hosszúvölgy (Zala m.), Héjjasi m. 25; *teléz* Palóc nyj. Nyr. XXI, 217, *telétlen* uo. 309.

Denominális származékok:

Mekkora. *Mekkoru, mikoru* RMK. III, 433, id. TMNy., 568 9, *mikora* Tyúk: Józ. 5, *mikorák* Prág: Serg. 937.

Békés: *mijen nagy*, csak újabban kezd elterjedni: *mekkora*; Szhát: h. *mijen nagy*; Medvesalja: h. *minyőű nagy*; Hétf. csángó: *mekkora*.

Savanyú. Vit. er., 1. ugor (fgr.) er. tőből, vog. *šjw*-'megsavanyodik', o. *šov* 'ua.'; 2. a m. *só* szárm.-a (SzófSz.). Első adat: vadalma vel *savalu* alma SchlHort. Egyéb adat: *savanyo* C., *sónyó* Nád: Lev. 30, *sovanyu* Mel: Herb. 4.

Békés: *savanyú, savanyás, savanyít*; Szhát: *savanyóu, savanyít*; Medvesalja: *savanyu, savanyus*; Hétf. csángó: *sauanyu, -nyuk, -nyun, -nyán* (Mih.).

Csónyó Somogy m.; **sányó** Baranya m. Kisasszonyfa és vid.; *savanya* Csongrád m. Mindszent, Hódmezővásárhely; *savanyó* Sopron m. Kiszalud, Nagymiháli, Nyr. XXI, 431; *sónya* Baranya m. Patacs; *sónyó* Somogy m. Baranya m. Mecsekhat; *sönyó* Közép-Baranya; *sónyu* Zala m. Hetés; *sónyú, suónyu* Göcsej; *savanyánn* Háromszék m. Uzon; *sovanyán* (?) Háromszék m.

Szomorú ~ szomorán. Fgr. er. tőből, vö. md. *sjumordo*-'gyászol, bánkodik' (SzófSz.). Első adat: szn. 1211. *Somorou*, mn. 1251/1255. *Scomorou*. Egyéb adatok: *zomorú* C., *zomoro* BécsiK. 254 stb., *zomoran* MünchK. 49b, *szomorán* PPBl., Hall: Paizs. 25, *szomorván* Prág: Serg. 558, de: *zomorwn* ÉrdyK. 338b, *szomorúan* RákGy: Lev. 256, *szomorábban* László: Petr. 128.

Békés: *szomorú, -k, -t, szomorúann, szomoránn*; Szhát: *szomorú, -ánn*; Medvesalja: *szomorú, szomorúan*; Moldv. csángó: *szumuru, -t, -ja, szumurun*; Hétf. csángó: *szomorú*.

Szomoró Szatmár m., Abaújm. ö-ző nyj. NyF. XIII, 39; *szomorán* Szolnok-Doboka m., Udvarhely m., Brassó m. Hétfalu; *szomóján* Háromszék m.

Török jövevényszók:

Apró ~ apránként. Vmely török ny.-ból a honf. el., vö. pl. turkesztáni *opruq* 'szétzúzott, apró' (EtSz., SzófSz.). Első adat:

kn. 1145/1443. *aprokwrthwel*. Alakv.: 1. *Oprouscyl* Knauz Mon. Strig. I, 555 (EtSz.); 2. 1304/1464. *Oprosir*; 3. *Approseer* MNy. X, 38; 4. *appro* Gyöngy. tör. A mai *apránként* a XVIII. sz. óta. Első adat: SzD., régebben *aprónként*, vö. *aprónként* MA: Bibl. I, 77, Radv.: Csal. 346, *apronként* Czegl.: MM. 295.

Békés: *apróu*, -*t*, -*k*, *apraja*, *apránként*; Szhat: *apróu*, -*t*, *apraja*; Medvesalja: *apróu*, *apróunként*, *apránként*, *aprája*; Moldv. csángó: *apró*, *aprónként*.

Aprója, *apraja* Nagybacon NyF. LXXIII, 11; *apraja* Kemenesalja NyF. XXXIII, 8.

Dió. Er. nincs tiszt. Valósz. vmely török ny.-ból a honf. el. Vö. pl. Kāšharī r. török szótára *jaghaq* 'ua.' (EtSz., SzófSz.). Első adat: hn. 1203/54. *Geo osou*, kn. *dyo* BesztSzj. Alakv.: 1. *győö*, l. fent!; 2. *gyió*, vö. 1358. *Gyozegh*, 1372. *Gyomal*; 3. *gyivó* Kassai; 4. *gyia*, vö. 1360. *mezgergya*; 5. az első *d*-és depalatizált alak 1307-ből *Dyozeg*; 6. *dia*, vö. 1381. *Dyathelek*, *dia* Kassai; 7. *diu* H lt: Mes. 30; 8. *divo* Máriaaffiból MNy. V, 239. Birt. sz.-ragos: 1288. *Marcelneygyaya*, de: *dioit* Mel: Herb. 9, *dioyt* BeytheA: FivK. 7. Sz.: 1353. *Gyasteluk*.

Békés: *dijóu*, -*t*, -*ja*; Szhat: *ua.*; Medvesalja: *gyijóu*, -*t*, -*ja*.

Dia Göcsej Nyr. XIII, 256, Somogy, Baranya m. Ormánság, Dráva-fok; *dijó* Vác, Hévíz, Zemplén m. Szürnyeg, Háromszék m. Angyalos, Gidófalva, Besenyő; *divó* Sopron m., Alsó-Közép- és Felsőbükk, Répce mell., Zala m. Dergecs, Sümeg, Veszprém, Szombathely, Győr m. Szigetköz, Dunaszentpál, Fejér m., Dráva-mell., Kopács, Háromszék m. Angyalos, Besenyő, Gidófalva, Kézdivásárhely, Brassó m. Hétfalu; *divuó* Göcsej; *gyija* Gömör m., Nógrád m. Rimóc, Tolmács; *gyió* Palócság; *gyia* Gömör m.; *gyivó* Rábaköz, Göcsej, Balaton mell., Veszprém m. Csetény, Palócság, Eger.

Disznó. Valósz. vmely csuvasos típusú török ny.-ból a honf. el., vö. pl. csuvas *sysna* 'ua.' (EtSz., SzófSz.). Első adat: hn. 1055. *gisnav*, kn. *diznó*, *disno*, *dysno* BesztSzj. Alakv.: *gyisznau*, l. fent!; 2. *gyisznou*, vö. 1252. *Gyznowfyrtes* Knauz, 1267—1380. *Gyznoufertes* stb.; 3. *gyésznou*, vö. 1266/1297. *gesnov*; 4. *gyisznó*, 1364/1399. *Gyznoyow*; 5. *gyészno*, vö. 1330/1345. *geznopastor* MNy. X, 40; 6. az első depalat. alak szókezdő *d*-vel 1390-ből *Dyznopatak*; 7. *disznyó* Kassai I, 439. Eredetileg úgy látszik az *o ~ á* típusú változó tövek közé tartozik, vö. *diznanac* NádK. 2, *disznát* Gyórfy: Nyelvjárás-történeti adatok a Nagysárrétről (XVIII. század) MNy. XVI, 50. Birt. sz.-ragos: *dyznoynkat* RMNy. Iib 309, de: *dyznajt* uo. 312, 318, id. TMNy. 344.

Békés: *disznóu*, -*t*, -*k*, -*ja*; Szhat: *disznóu*, *disztóu*, -*t*, -*k*, *diszna* v. *diszta*; Moldv. csángó: *disznó*, *gyiszno*, -*t*, -*k*, -*ja*; Hétf. csángó: *disznyó*, -*uót*, -*aja*.

Désznu Vas m. Őrség; *desznyu* Baranya m. Nagyharsány; *desztó* Bereg m. Beregrákos vid.; *désztu* Vas m. Őrség; *diszna*, plur.: *disznák* Szlavónia; *diszna* (h lyett: *disznaja*) Vác NyF. X, 29; *disznu*, *disznát*, *disznaja* Göcsej Nyr. XIII, 256; *disznó*, *disznaja* Hosszúvölgy (Zala m.) Héjjas i. m. 25; *disznáit* Csallóköz Nyr. I, 378; *disznaim* Répce vid. nyj. Nyr. XX, 366; *disznőjja* Torda NyF. XXXII, 18—22; *disznyó* Székelyföld, Csík m. Csíkcsekefalva; *disznyó* Halmágy (csángó) NyK-XXXI, 374; *disztó* Bihar m. Pocsaj, Debrecen, Hajdú m. Földes, Tiszaszentimre, Érmellék, Székelyhíd, Zemplén m. Hegyalja, Ugocsa m. Gödényháza, Bereg m. Beregrákos vid., Szilágy m. Kalotaszeg, Zsobok; *disztu* Vas m. Őrség, Zala m. Szentgyörgy-völgye, Göcsej, Hetés, Dobronak; *dittó* Tiszadob; *gyeszno* Palócság; *gyiszno* Arad m. Pécska, Palócság, Nyitravid. palóc nyj. Nyr. XXVIII, 448; *gyisznao* Palócság.

Idő. Valósz. vmely török ny.-ból a honf. el., vö. pl. türk *öd* 'ua.' (SzófSz.). Első adat: tely *idew* SchlSzej., *jdethlen* gyermek SchlHort. Alakv.: 1. *idő*, ragozott alakokban *idē* > *idé*, vö. *idēm* MünchK. 63, *ydeketh* JordK. 758, *ydedben* RMNy. II, 17, *idénkben* MA: Scult. 232, *idéie* Zvon: Post. II, 12; 2. *üdő*, vö. *üdü* Pázm: Kal. 6, 2, Pósz: Igazs. I, 9, Zrínyi I, 6, 140; 2. *ödö*, vö. *ödebe* PozsK. 32, *ödöre* RMNy. II, 160, *ödö*, *edö* KBécs 1572. D. 7, *ewdö* LevT. I, 292, *ewdö* uo. 292; 4. *édö*, vö. *edeig*? MHeg: TOszl. I, 117, *edeje*? ACSere: Enc. 149. *Idén*, vö. ez *idén* C., ez *iden* LevT. I, 60, RMNy. II, 278, ez *idön* KBártf. 1583. B v 4, az *üden* Land: Új. Segítség I, 56, Mik: Tör. Lev. 112. *Idétlen*, vö. *idétlen* MA., PPBl., Land: Új. Segítség I, 582, Hall: Paizs 428, Fal: UE. 373 stb., de: *idöttlen* Helt: Zsolt. 113, *üdüöllen* Helt: Krón. 95, Bal: CsIsk. 414, Zrínyi I, 72. *Ideje*, vö. *ydey* ÉrdyK. 513, *ydeye* uo. 562, *ideye* Born: Préd. 282, *idejekor* Fal: NA. 195.

Békés: *üdüü* v. *idüü*, -t, -k, *idüüm*, -d, *ideje*, *idüüs*, *üdüüs*, *idénn*, *idétlen*; Szhat: *idüü*, *üdüü*, -t, *ideje*, *idüüs*, *eggyik idénn*; Medvesalja: *idüü*, -t, *idēn*, *idétlen*, *idüütlen*; Moldv. csángó: *id'ičn*, *igyičn*?; Hétf. csángó: *idičn*.

Üdő Homorod-Almás moldv. csángó; *üdü* Sopron m. Csepreg, Szilsárcány, Répce mell., Veszprém m. Csetény, Bakony vid., Somogy m., Püspökladány, Kiskunhalas, Szeged, Felső-Bácska, Kalotaszeg, Zsobok, Maros-Torda, Székelyföld, Udvarhely m. Székelyudvarhely, Betlenfalva, Háromszék m. Uzon, Csík m. Gyergyószentmiklós, Csíkszentdomokos NyF. IX, 22; *üdeö* Palócság; *üdüü* Vas m. Farkasfa; *üdü* Vas m. Őrség, Göcsej, Zala m. Hetés; *üdüö* Pápa vid. NyF. XVII, 9; *ideje* Torda NyF. XXXII, 18—22; minden *idén* Veszprém m. Csetény; mult *idén* moldv. csángó; *idés* Erdőd vid.; *üdüös* Tiszadob; *üdüös* Hajdúhadház; *üdüöllen* Göcsej.

Hulla. Valósz. a népnny.-ből, a *hull* ige szárm.-a, a *hulló* igenév alakv. NyÚSz. 1843. (SzófSz.).

Békés: *hulla* 'halott test', -át, -ák (vajjon nem köznyelvi hatás), *hullóuja*; Szhat: *hullóu*, -ja; Medvesalja: *hullóuja*.

Hulla Göcsej; *hullaja* Székelyföld, Udvarhely m., Csík m.; *hullója* Maros-Torda m., Mezőkövesd.

Csipa. Vmely török ny.-ből a honf. el., vö. pl. kel. turkesztáni *čapaq* 'ua.' (EtSz., SzófSz.). Első adat: 1211. *Chypa* (kétes, hogy idetartozik-e?), kn. *chopa* KolGl., de: *csipás*, vö. *copas* TihK. 46, *Czopas* Murm. 66, 76, *chopas* KolGl. Alakv.: 1. *csippa* BeytheA: FivK. 2, *csopa*, l. fent!; 3. *csipa* Radványi 51.

Békés: *csipa*, -t, -ája, *csipás*; Szhat: ua.; Medvesalja: *csipá*, -át.

Csapa Székelyföld, Brassó m. Hétfalu; *csipa-vakarék*, csupán gyermekre, gúnynev Csallóköz.

Huza-vona. Első adat: XVIII. sz. *huzavonával* Thaly: Adal. II, 127, *huzás-vonás* GKat: Válts. II, Előb. C. 3, *huzását-vonását* Bod: Pol. 48.

Békés: *húza-vona*; Medvesalja: *huzavoná*.

Huzavona Göcsej Nyr. XIII, 256; *huza-vonya* Orosháza.

Eke. Vmely török ny.-ből a honf. el., vö. pl. csuvas *aka* 'ua.', az alapige *äk-* 'szánt' (EtSz., SzófSz.). Első adat: hn. 1358. *Kysekemezeu Csánki* (EtSz.), kn. *ekew*, *ekewtharthow* BesztSzej. Alakv.: 1. *ekő*, l. fent!, 1463. *Michael Hathekew*; 2. *eké*, vö. 1467. *Ekee*; 3. *ekke*, vö. *ecke* Helt: ÚT. R. 6. Az *é* eredetileg is zárt, vö. *ekere* MünchK. 133, *ekire* Sylv: ÚT. I, 98.

Békés: *eke*, *ekit*, *ekije*; Szhat: *eke*, -ét, -éje; Medvesalja: *eké*, *ekét*; Moldv. csángó: *eké*, -t, -k, -je; Hétf. csángó: *eki*, -t, -k, -je.

*

Az idetartozó névszótövek közül a fgr. er. szavak deverb. származékok: *bíró*, *teő*, *szülő* stb. Az itt szereplő -ó, -ő képző mai hangalakja nyelvtudományunk jólismert magyarázata szerint korábbi **aya*, **eye*, illetőleg *-*ay*, *-*ey* alakból keletkezett -*ay*, -*eü* > -*ou*, -*eü* > -*ó*, -*ő* fejlődési fokokon keresztül. (A kérdés irodalmát l. NyH⁷. 85.) A jövevényszavak szintén korábbi *-*ay*, *-*äy* alakra mennek vissza. (L. bővebben G o m b o c z i. m. 47. §.) E névszótő típusnak az a jellemzője, hogy a csonkatő (nom.) ó-s, ő-s alakjai mellett a teljes tőben -á, -é-s alakokat találunk: *bírák*, *szülék*, *teés*, *teétlen*. A csonkatőben szereplő alakok kialakulása ismeretes (l. fent!). A teljes tőben szereplő -á, -é-s alakok kifejlődését többféleképpen próbálták magyarázni nyelvtudósaink. (B a l a s s a Nyr. XII, 301; S i m o n y i TMNy. I, 288; S z i n n y e i NyK. XXIX, 3, MNy. XXVI, 83; H o r g e r MNy. IX, 114.) Nyelvtudományunk azonban egyik magyarázatot sem fogadta el. A kérdés megoldásra vár.

Bárczi Géza az 1942—43. tanév első felében tartott egyetemi előadásában következőképpen magyarázta a *bírá*t, *bírák* keletkezését: A 3. sz. birt. sz.-ragos *bírája* (<*bíráhá* < *bíráya*) alakból elvonatott a *bírá* féle nom. (l. *diszna*, *hulla*, *penge* stb.) és így a *fá* ~ *fát* típus analógiájának hatása alatt *bírá*t, *bírák* féle alakok keletkeztek.

Bárczi magyarázatának az a jelentősége, hogy szakít az eddigi magyarázatokkal, amelyek a *bírák*, *bírá*t alakokat szabályos hangfejlődés eredményeként magyarázták. Már Zsirai felhívta a figyelmet, hogy a *-k* többesjel és a *-t* acc. rag előtt az emlékek tanúsága szerint zárt a tövégi magánhangzó (MNY. XXI, 136), ezért nem fogadható el Horger tetszetős magyarázata, hogy a *bírák*, *szülék* alakok egy **bíráyak* > *bíráhák* > *bírák*, *szüléhék* > *szülék* fejlődés eredményei. Zártabb tőhangzóból az *á*, *é*, illetőleg *ê* (l. lejjebb!) kialakulását nehéz elképzelni, s ezért fogadható el Bárczi magyarázata, hogy a *bírák*, *bírá*t alakok analógiás fejlődés eredményei. Bárczi magyarázatában csak a *bírá* alak elvonását nehéz elképzelni a *bírája* alakból. Hogyan vonhatta el az akkori beszélő a *bírá* alakot, mikor *árpája*, *árvája*, *kárikája* alakok nem voltak, legalább is abban a korban. Bárczinak igaza van abban, hogy a 3. személyű birt. sz.-ragos alakból kell kiindulnunk, de szerintem nem történt a *bírája* alakból *bírá* elvonás.

Véleményem szerint a *bírá*t, *bírák* alakok kialakulása a következőképpen történhetett: a *bíráya* > *bíráhá* alakból a *h* kiesése után (talán éppen emiatt) egy *bíráá* alak keletkezhetett, illetőleg hiatus pótló *j*-vel *bírája*. Annyival is inkább, mivel ez a fejlődés feltevésünk szerint a XI—XIII. században mehetett végbe, amikor a *fája*, *árpája*, *árvája* stb. analógikus alakok segíthették a *bírája* kialakulását. Mivel ez a *bírája* alak hangalakban teljesen egyezik a *fája*, *árpája*, *árvája* alakokkal, a *fát*, *fák*, *árvát*, *árvák* stb. analógiájának hatása alatt *bírá*t, *bírák* alakok keletkeztek. A *diszna*, *hulla*, *penge* nom. szerintem a *disznát*, *hullát*, *pengét* acc.-ból, illetőleg *disznája*, *hullája*, *pengéje* 3. sz. birt. sz.-ragos alakból vonattak el. A palatalis sorban a fejlődés menete ugyanaz lehetett, mint a velaris sorban, tehát a *szürkét*, *fecskét*, *szürkék*, *fecskék* analógiájának hatása alatt alakulhattak ki a *szülék*, *idétlen*, *telés* stb. alakok, vö. a következőkkel!

Az eredet kérdésével kapcsolatban meg kell még említenünk egy jelenséget, ami az összes eddigi magyarázók figyelmét elkerülte. Nevezetesen azt, hogy nyelvészeink állandóan *ó* > *á*, *ő* > *é* váltakozásról beszélnek, nemcsak a mai nyelvállapotban, hanem a történeti fejlődés során is az *á*-s, illetőleg *é*-s alakok kialakulását kutatják. Kétségtelen, hogy az *á*-s alak elsődleges fejlődés eredménye, de a mai *é*-s alak nem az, mint ahogy azt Balassa, Simonyi, Horger, illetőleg Szinnyei is gondolja. Balassa, Simonyi egyszerű *ő* > *é* fejlö-

désről beszél. H o r g e r szerint *szülējü > szülő és *szüléhék > szülék volt a fejlődés menete (MNY. IX, 116). S z i n n y e i -ējü > -ēj > -é fejlődést tételez fel. Pl. élé (eleeknek 'élőknek' GyulGl.), jeké (jeket 'fekvőt' JókK. 11), szilé (ziledet 'szülődet' DöbrK. 5, NagyszK. 134) stb. MNY. XXVI, 84.

Ha ez így volna, vagyis ha az itt szereplő é a XVI. század előtti é volna, akkor azokban a nyelvjárásokban, ahol a XVI. sz. előtti é zártabbá vált, vagy ě vagy í hang állana az é helyén. De szülēm, szülím, tetěz, tetiz alakokat sehol nem találunk az egész magyar nyelvterületen. (Ha a hunyadmegyei Lozsádról ilyen alak előkerülne, akkor sem jelentene semmit sem, mert ott a nyílt, hosszú é-ből fejlődött, tehát a XVI. sz. é helyén is í van, pl. kiz.) Tehát bármiként is vélekedjünk e tövek eredetéről, kétségtelen, hogy a teljes töben á, illetőleg ě (tehát nem é) volt a tőhangzó; tehát bírák, szülék. A hosszú, nyílt é-ből a XVI. században egyes nyelvjárásokban é lett. Így keletkezett a szülék, idellen, idén alak.

E feltevésemet igazolták a nyelvtörténeti adatok (bár, sajnos, a XVI. sz.-i nyomtatványokat feldolgozó tanulmányok csak keveset közölnek): szülec Verb: Decr. 65a, id. T r ó c s á n y i 21, zwlęk Komj: SzPál., id. J a c o b i Nyr. XVIII, 315, szülekhez (sajtóhiba szülékhez helyett?, S z i n n y e i közlésében) Sylv: ÚT. II, 85 (MNY. XXVI, 83), szüledet Orth. Ung. 45 (M. Könyvszemle XVI, 133), zülectol BécsiK. 246. Noha csak erre a szóra tudok idézni néhány adatot, mégsem csak ebben az egy szóban ez a fejlődés menete. Igazolják ezt az összes nyelvjárási adatok. De idevehető még néhány nyelvtörténeti adat is. Sok adatunk van pl. a BécsiK.-ből arra, hogy az idék szóban az e nyílt hang, pl. idékneč 83, idékbén 110, idékét 113 stb., vö. még idēm MünchK. 63. A fejlődés menete tehát a palatalis sorban ě > é lehetett: szülék > szülék. (Azt különben gyakran tapasztaljuk, hogy az á-nak nem é, hanem ě (> é) a párja, így a kicsinyítőképző: *ká > -ká, ka ~ ke, acc.-ban -kát-, -két > -két, pl. farkát, házát, de: palóc szürkét.)

Az ó ~ á, ő ~ é hangváltásnak azonban ma már csak a nyomait találjuk. A csonkító analógiájának hatása alatt korán kifejlődtek az ó-s alakok. Példatárunk ezt bőven igazolja. Á-s alakot néha a nyelvtörténeti adatok között nem találunk, csak a nyelvjárásokban. Azt azonban már nehéz volna megmondani, hogy minden melléknévi igeneves alakban megvolt-e a hangváltás. Legtöbb nyelvjárásunkban ma már bíró ~ bírók, tető ~ tetők fele alakokat találunk. Az á-s, é-s alakok csak egy-egy elszigetelt szóban és alakban maradtak fenn.

VI. Ajtó ~ ajtaja, tető ~ teteje típus :

Mélyhangúak.

Ajtó. Talán az **ajt* 'aperire' igei szárm.-a (EtSz.), v. az *aj* 'nyílás, bevágás' szó szárm.-a, bár képzésmódja nem világos; az *aj* fgr. er., vö. vog. *āwi* 'ajtó' (SzófSz.). Első adat: hn. összet. 1319/1322. *Kyusaytou*, kn. *aythou* BesztSzj. Birt. sz.-ragos: 1637. *aytaya*, 1678. *ajtajába*, *aytayara* JordK. 82, *ajtajára* Pázm: Imáds. 167; ritk. *ajtója*, vö. *aytoyan* HorvK. 26, TMNy. 344. A TMNy. és EtSz. szer. összevont alakok, szerintem olyan alakok, mint a *bírá*t, *erdén*, *mezén* stb. a következők: *aitara* MünchK. 69, 149, 105, *aitarol* uo. 105, *aytara* JordK. 97, 311, *aytarol* uo. 513, *aythat* NádK. 699, *aitat* TihK. (EtSz.), *aitat* KazK. 64, *aytan* ÉrdyK. 243.

Békés: *āj*tóu, -t, -k, *āj*taja és *āj*tóuja, *aj*tajok és *āj*tóujok; Szhát: *āj*tóu, -óu)t, -aja v. -óuja; Medvesalja: *aj*tóu, -t, -ajá, ritk. -óuja; Moldv. csángó: *aj*tó v. *ej*tó, -t, -k, -ja; Hétf. csángó: *aj*tó, -uót, -ja.

*Āj*tyá, *aj*tyān Gömör m.; *át*tó Karancs vid.; *aj*tája Csallóköz Nyr. I, 358; *aj*tója és *aj*taja Ada (Felsőbácska) Nyr. XXVII, 407; *aj*tajja Szenna Nyíri i. m. 20; *aj*tója A hajdúk beszéde NyF. LVI, 13, Balatonfelvid. népn. NyF. XL, 28; *aj*tőjja Torda NyF. XXXII, 22.

Hintó. Igenév az isml. er. 'himbál, ringat' jelentésű igéből (SzófSz.). Első adat: 1500. *hyntho*, *hinto* zeker SchlSzj. Birt. sz.-ragos: *hint*taja. Orczy: Költ. H. 120.

Békés: *hint*óu 'kocsi', -t, -k, -óuja; *hint*a 'gyermekjáték-szer', -át, -ák, -aja; Szhát: csak gyermekmondókában: *hint*a; Medvesalja: *hint*óu, -t, -ja; Moldv. csángó: *hint*ó, -t, -k, -ja; Hétf. csángó: *hint*óu, -t, -ja.

*Hint*u Vas m. Őrség; *hint*yó Gömör m. Felsőbalog; *hint*ó, *hint*u Székelyföld, Csík m.

Adó. Az *ad* szárm.-a. (EtSz., SzófSz.) Első adat: 1408. *adoha* (a. m. *ad*ója?) MNy. IX, 131; *uth* *ado*? SchlSzj., *ado* Bécsi K.72. Birt. sz.-ragos: *adoi*át Kules: Evang. 10, *ad*aja Pázm: Préd. 478, MonTME. I. 273, *ad*aya 1540. RMNy. IIIb 1, a császár *ad*aja Kaz: Lev. I. 277, id. TMNy. 343.

Békés: *ad*ó -t, -k, *ad*óuja és *ad*aja; Medvesalja: *ad*óu, -t, -k, -adája (ritk. *ad*óuja); Moldv. csángó: *ad*ó, -t, -k, -ja; Hétf. csángó: *ad*ó, -uót, -uók, -uója.

*Ad*ó, *ad*aja Göcsej Nyr. XIII, 256; *ad*ája moldv. csángó Nyr. IX, 481.

Disznó ~ *diszn*aja l. a *bí*ró ~ *bí*rák típusban!

Hordó. A *hord* ige (talán fgr. er., vö. f. *korento* 'vödörhordó-rúd') igeneve (SzófSz.). Első adat: hn. összet. 1391. *Hord*owkuth, kn. *hordou* BesztSzj. Birt. sz.-ragos: *hord*ojau)al Gyarm: Fel. 210. (*Hord*aja alakot a NySz. nem idéz.)

Békés : *hördőu*, -t, -k, -ja ; Szhat : ua. ; Medvesalja : *hordőu*, -t, -őuja ; Moldv. csángó : *ha'rdó*, -t, -k, -ja ; Hétf. csángó : *hordó*, -uót, -őja.

Hordajuk Göcsej Nyr. XLVII, 129.

Utó. A régen is ritka, majd teljesen kiveszett alakot a nyelvújítók élesztették fel oly módon, hogy az *utol*-t megrövidítették. Összefügg az *után* névszótövel és így az *út* szárm.-a (SzófSz.). Első adat : *utouac* MünchK. 92. Egyéb adat : *vtó* Pont. 39.

Békés : *utóujánn*, *utóuja* ; Szhat : *utóuja* ; Medvesalja : *utóu*, *utóullya* ; Hétf. csángó : *utója*.

Utaja, *utaján*, *legutaján* Háromszék Nyr. IV, 478.

Korsó. Bizonyt. er., vö. óegyhszl. *kržčagz* 'ua.'. A m. és szláv alakok alapján kikövetkeztethető egy török *qorčaq*-féle szó (SzófSz.). Első adat : hn. 1344. Korsoualya MNy. X, 83, kn. *korso*, *korsow* BesztSzj. (A NySz. *korsaja* alakot nem idéz.)

Békés : *kőrsőu*, -t, -k, -ja, *kőrsőus* ; Szhat : *kőrsőu*, *kossőu*, -t, -ja ; Medvesalja : *kossőu*, -t, -ja ; Moldv. csángó : *ko'rszó*, -t, -k, -ja ; Hétf. csángó : *korsó*, -uót, -őja.

Kossó Heves m. Pétervásár, Karancs vid., Nógrád m. Vecsekle, Gömör m. Rozsnyó vid., Rimaszombat, Ugocsa m.. Fertőalmás és vid., Székelyföld, Erdővidék, Szolnok-Doboka m. Domokos ; *kossó* Palócság.

Orsó. Vmely. török ny.-ből a honf. el., vö. pl. kirgiz *uršug* 'ua.' (SzófSz.). Első adat : *orso* SchlSzj. Egyéb adatok : *oorsoo* ÉrdyK. 414b, *órsó* MA : Bibl. I, 574. Birt. sz.-ragos : *orsoiat* Petki : Virt. 11. (*Orsaja* alakot nem idéz a NySz.)

Békés : *őrsőu*, -t, -k, -ja ; Szhat : ua. ; Medvesalja : *assőu*, -t, -ja ; Moldv. csángó : *o'rszó*, -t, -k, -ja ; Hétf. csángó : *orsó*, -uót, -őja.

Orsó Bereg m. Nagydobrony, Zemplén m. Szürnyeg, Deregnyő ; *arsaó* Gömör m. ; *assó* Mátra vid. ; *ersaó* Gömör m. ; *ersó* Rimaszombat ; *ősó* Udvarhely m. ; *ósó* Udvarhely m. Olasztelek ; *ossó* Udvarhely m. ; Segesvár ; *ossaó* Palócság ; *óssó* Székelyföld.

Tinó. Vmely. török ny.-ből a honf. el., vö. pl. csuvas *tyna* 'ua.' (SzófSz.). Első adat : 1528. *Thyno*, de : 1408. *Tinos*. Birt. sz.-ragos : *tináját* MonTME. I. 41, de : *tinóját* MolnF : LT. 16, *tinóján* Kisv. Adag. 195.

Békés : *tinóu*, -t, -k, -ja, *tinóus té* ; Szhat : *tinóu*, -t, *tinaja* és *tinóuja* ; Medvesalja : *tinóu*, -t, -ja ; Hétf. csángó : *tinó*, -uót, *tinaja*.

Tina Vas m. ; *tinu* Göcsej ; *ökörtinó*, *tehentinó* Székelyföld ; *tinaink* Kemenesalja NyF. XXXIII, 8.

Posztó. Vmely. szláv ny.-ből, vö. pl. egyhszl. *postavz* 'ua.' (SzófSz.). Első adat : *pustobe(l)e* KT. Egyéb adat : *poztoth* JókK. 141, *poztookba* WinklK. 143. Birt. sz.-ragos : 1692. *posztajáért* Gazd. tört. Szemle VI. 178.

Békés : *posztóu*, -t, -k, -ja ; Szhat : ua. ; Medvesalja : *posztóu*, -t, -ja ; Moldv. csángó : *posztó*, -t, -ja ; Hétf. csángó : *posztóu*, -t, -ja.

Zászló. Vmely szláv ny.-ből, vö. egyhszl. *zastava* 'ua.' (SzófSz.). Első adat : szn. 1086/XII—XIII. sz. *zastou*, kn. *zathow*, *zasto* BesztSzej. Egyéb adatok : 1211. *Zaaslou*, *zaaszt* JordK. 122, *zasto* Apork. 129., VirgK. 61, DebrK. 421, ÉrdyK. 28, 59b, stb. Plur. : *zászlók* Com : Jan. 145. Birt. sz.-ragos : *zastoiok* Apork. 129, *zaasztoyok* JordK. 122, *zastoya* ÉrdyK. 12, *zastoi* DebrK. 421, *zastoya* PeerK. 113, KeszthK. 436. (*Zászlaja* alakot nem idéz a NySz.)

Békés : *zászlóu*, -t, -k, -ja ; Szhat : *zászlóu*, *ászlóu*, -t, -ja ; Medvesalja : *zāszlóu*, -t, -ja ; Hétf. csángó : *zaszló*, -uót, -ója.

Ászló Sopron m. Répce mell., Esztergom, Pannonhalma, Rábaköz, Vas m. Őrség, Keszthely, Göcsej, Veszprém m. Szentgál, Somogy m., Közép-Baranya, Ormánység, Mohács, Szekszárd és vid., Pest m. Tinnye, Kiskunhalas, Kecskemét, Baja, Bács-Bodrog m. Ada, Mátyusföld, Kalotaszeg, Székelyföld, Hunyad m. Lozsád, Brassó m. Hétfalu, Abaúj m. ö-ző nyj. NyF. XIII, 39 ; *ászlója* Vác NyF. X, 29 ; *lászló* Bács-Bodrog m. Martonos.

Zsidó. Vmely szláv ny.-ből, vö. pl. óegyhszl. *židovinj* 'ua.' (SzófSz.). Első adat : szn. 1244. *Sydou*, kn. *Sydou* ŐMS. (*Zsidaja* alakot nem idéz a NySz.)

Békés, Szhat : *zsidóu*, -t, -k, -ja ; Medvesalja : *zsidóu*, -t, -ja ; Moldv. csángó : *zsidó*, -t ; Hétf. csángó : *zsiduó*, -t, -ja. *Zsidójját* Torda NyF. XXXII, 18—22.

Bimbó. Igei szárm., s eredeti jel.-e 'bonyolódó, dudorodó', valósz. a *bomol* ige *bom* igei alapszavának szárm.-a (EtSz., SzófSz.). Első adat : *binboth* SermDom. Alakv. : 1. *binbo* l. fent!, *Blnbo* (ehelyett *Binbo* ?) Murm. 105, *bynboznak* Pesti : ÚT. 170 ; 2. *bomboztak* DöbrK. 475, *bomboznak* uo. 482, *bombóval* fakadok PPl. ; 3. varju-*bingo* Magy. Könyvh. 1783. I. 342. Birt. sz.-ragos : *bimbójának* C., *bimboit* K. Bécs 1572 B3, *bimboia* Mel : SzJán. 190, *bimbójából* Fal : NA. 148.

Békés : *bimbóu*, -t, -k, -ja, *bimbóus*, *bimbóuzik* ; Szhat : *bimbóu*, -t, -ja, *bimbóus* ; Medvesalja : *bimbóu*, -t, -ja ; Moldv. csángó : *bingó*, -uót, -ója.

Bingió Udvarhely m. ; *bingó* Székelyföld, Aranyosszék Kriza, Udvarhely m., Háromszék m., Erdővidék, Csik m., moldv. csángó ; *bingyió* Udvarhely m. ; *bingyó* Szatmár m. Nagybánya, Székelyföld, Aranyosszék Kriza, Udvarhely, Háromszék m. orbai j., Csik m., Udvarhely m. Száldobos ; *bimbója* Vác NyF. X, 29.

Csikó. A *csit* !, *csidi* ! *csih* ! *csikó*-hivogató szó szárm.-a (EtSz., SzófSz.). Első adat : ?szn. 1213. *Chikou*, *Chicou* Vár-Reg., kn. *Czitko* Szikszai. *Csitkó* erdélyi tájszó, első adat : a XVI. sz. első harmadából *czetko* Murm. 38, 81 l. MNy. XI, 82. Alakv. : 1. *csidkó* CzF. Birt. sz.-ragos : *tsikoia*, *chitkoial*

Helt : Bibl. I. Qu., *tsikója* Kisv : Adag. 297, de : *Csikaimat*
Gér : KárCs. II. 47.

Békés : *csikóu*, -t, -k, *csikaja* ; Szhát : *csikóu*, -t, -ja v. -aja ;
Medvesalja : *csikóu*, -t, -ja és *csikaja*.

Csikója Vác NyF. X, 29 ; *csitkó* Erdély, Beszterce-Naszód m.
Zselyk, Maros-Torda m. Maros-Bükkös, Aranyosszék, Székely-
föld, Udvarhely m., Fehérnyikó mell., Medösér ; Háromszék m.,
Orbai j., Uzon ; Erdővidék, Csik m. Csikmadaras ; *csitkó*, *csit-
kaja* keleti székelység Nyr. XXXIII, 513 ; *csikuk* Órség Nyr.
XLVIII, 78 ; *szitku* moldv. csángó.

Kunyhó. Er. isml. Első adat : *kunnyó* Lép : PTük. I. 302.
Alakv. : 1. *gunyhó* Mik : TörL. 496 ; 2. *kuhnyó*, *kuhnyoczka*
MA. ; 3. *kunnyo* ACsere : Enc. 254, Magy : 3Jaj. II. 103 ;
4. *kunyhó* László Petr. 33. Birt. sz.-ragos : *kunnyojokat* Com :
Jan. 77 : 93, *gunyhójába* Gvad : RP. 33. (*Kunyhaja* alakot
a NySz. nem idéz.)

Békés : *kunnyóu*, -t, -k, -ja ; Szhát : *kunyhóu*, *kunnyóu*, -t,
-ja ; Medvesalja : *kunyhóu*, -já ; Moldv. csángó : *kunyhá*, -át,
-ák, -ája.

Kunyhója Nagybacon NyF. LXXIII, 11 ; *kujhó* Gömör m.

Olló. Er. isml. Első adat : *ollow* BesztSzj. Egyéb adatok :
ollow, *allo* MA., PPBl., Adámi (*ollaja* alakot a NySz. nem idéz).

Békés : *ollóu*, -t, -k, -ja ; Szhát : *ollóu*, *allóu*, -t, -ja ; Medves-
alja : *ollóu*, -t, -já ; Moldv. csángó : *a'llók*, -at, -ak, -ókja ; Hétf.
csángó : *olló*, -uót, -ója.

Alló Esztergom, Komárom m. Perbete vid., Érsekújvár,
Zemplén m. Szürnyeg ; *álló* Érsekújvár.

Magashangúak.

Finnugor tőszavak :

Fő ~ **fej**. Fgr. er., vö. vog. *pänk 'ua.*, f. *pää 'ua.* (EtSz.,
SzófSz.). Első adat : 1055. sar *jeu*, aruk *fee*, 1086/XII—XIII. sz.
sec *fehe*. Alakv. : 1. *fejü* l. fent! ; 2. *fü*, vö. 1268. *horhfw* stb. ;
3. *fij*, vö. 1393/1446. *fyer* ; 4. *fej*, vö. 1240. *Zygethfej* (lehet
sz.-ragos alak és így olv. *fei* l. EtSz.) ; 5. *fé*, vö. 1440. *heriosvelgfe*,
fém, *féd*, BécsiK. 79, *fé* Sylv : ÚT. 9, 117. *Fej* először a XVII.
században fordul elő, vö. Com : Orb. 35. Birt. sz.-ragos : *feye*
v. *fehe*, vö. 1055. azah *feherea*, 1235. Sziluas*fee*, 1363. *Pagatas-
feye* stb.

Békés : *fúkoponya*, *fúbe vēr*, *ety fú káposzta*, de *fěj 'kopf'*,
füt, *fejlet*, *fejek*, *feje*, *fúk*, *fejek*, *fükötöü* és *fikötöü*, *fütül valóu ja*
és *fějfa*, *iüktp* ; Szhát : *fü*, *fül*, *fúk*, *fejem*, *fejeda*, *fejz* ; Medves-
alja : *föbever*, *fej*, *féketöü*, *fökötöü* *kendöü*, *före valóu kendöü* ;
Moldv. csángó : *fej*, -t, -ek, -e ; Hétf. csángó : *fej*, -et, -eket,
fejem, -ed, -es.

Fé Mezőtúr; *tű Mezőtúr*, Szilágy m. Beszterce-Naszód m., Zselyk, Maros-Torda m. marosi alsójárás, Erdővidék, Olasztelek; *féketéje* Arad m. Pécska; *fékető* Félégyháza, Kiskunhalas, Mezőtúr, Szeged, Bánság, Heves m. Csépa, Gyöngyös, Nógrád m. Rimaszombat vid.; *féketű* Nagybecskerek; *féketeő*, *féketeő* Palócság; *fékötő* Hegyalja; *fikető* Pannonhalma, Debrecen, Beszterce-Naszód m. Zselyk, Szolnok-Doboka m., Domokos; *fikető* Mezőtúr; *fikető* Debrecen, Nagykároly, Csallóköz, Komárom m. Für, Érsekújvár, Beszterce-Naszód m. Zselyk, Mátyusföld Nyr. XX, 119; *fikötő* Dráva mell., ua. Kopács; *főtökő*? Csík m. Csikmadaras; *fükető* Maros-Torda m. marosi alsó j.

Nő. Fgr. er., vö. vog. *nē 'ua.'*, o. *ne 'ua.'* (SzófSz.). Első adat: *neny* BesztSzj. Egyéb adatok: *neo* NagyszK. 74, *nő* TelK. 210, *né* et *nó* ab his composita l. ut: *urné*: *domina*, *királné regina* Corp. Gram. 131. Birt. sz.-ragos: *nője* Corp. Gram. 317, *neyekel* Vás: CanCath. 511.

Békés: csak újabban és ink. összet.-ben pl. *pincérnőü*, *-t*, *-k*; Hétf. csángó: *nő*, *nűöt*, *nűök*, *nője*.

Nyöm, *nyője* Kunmajsza, Békés m. Pusztaföldvár.

Vő. Fgr. er., vö. o. *wen 'ua.'*, f. *vävy 'ua.'* (SzófSz.). Első adat: szn.-eves összet. 1250. Vylegin, kn. *wew* KönSzj. Egyéb adatok: 1408. *Vew*, *vefel* LevT. I. 93, *vélegény* Helt: Krón. 188b, *vüfel* Mel: Sz. Ján. 470, *vő* MünchK. 29. Birt. sz.-ragos: *véi* Tört.T² III. 326, *vey* Valk: Gen. 32, *veivé* Alv: Post. II. 218, *veje* Káldi: Bibl. 253, *vejed* Hall: HHist. II. 42.

Békés: *vőü*, *-t*, *-k*, *-m*, *-d*, *veje*; Szhát: *ua.*; Medvesalja: *vőü*, *-t*, *veji*; Moldv. csángó: *vej*, *vejet*, *vejek*, *vejem*; Hétf. csángó: *vő*, *vejet*, *vejem*, *-d*, *veje*.

Veje A hajdúk beszéde NyF. LVI, 13.

Velő. Fgr. er., vö. vog. *wälem 'ua.'*, o. *wëlem 'ua.'*, f. *ytime 'ua.'* (SzófSz.). Első adat: *velw*, *welw* SchlSzj. Birt. sz.-ragos: *velőidet* WinklK. 255, *veleie* Kár: Bibl. I. 630b, *veléieket* MA: SB. 118, *veleit* MA: Scult. 682, *veleje* Com: Jan. 21, Pázm: Préd. 153.

Békés, Szhát: *velőü*, *-t*, *veleje*; Medvesalja: *velőü*, *-t*, *veleji*; Moldv. csángó: *velő*, *-t*, *veleje*; Hétf. csángó: *verő*, *-üöt*, *-ője*.

Verő Vas m. Jánosháza vid., Göcsej; *verüő*, *verüő* Göcsej.

Igei származékok (elhomályosult igenevek):

Csípő. Er. isml., feltehetőleg elv. a *csípőcsont* összet.-ből (XVI. sz. m. f., NySz.) 'az a csont, melybe a forgócsont beilleszkedik', ebben a *csípő* szó a *csíp* igeneve (EtSz., SzófSz.). Első adat: XIII. sz. szn. *Sypeu* MNy. XXV, 32, kn. *chipeienec* Helt: Bibl. Q. Alakv.: 1. *csípő* PP., Tzs. 1838; 2. ? *csépő* Adámi, Sprachk; 3. *csipe* MA³, PP¹. m. stb. (ragozva *csipét*

CzF., *csipéjére* SzD².); 4. *csipe* PP². m. Birt. sz.-ragos : *czipóie* Szikszai, *tsipőjét* PPl. coxa a., *csipőjének* Illy : Préd. II. 526, *csipőjüket* MonÍrók. XI. 344, *czipőjén* Cis. G2, de : l. fent! (H.lt.), *tsipejének* Magy : SzA. Öröme 106, *tsipejére* Gvad : Orsz. 69, *tsipeinek* PP². m. stb.

Békés : *csipőü*, -t, -k, -m, -d, *csipeje*, *csipejék* ; Szhat : *csipőü*, *csipeje* ; Medvesalja : *csipőü*, *csipőüji* v. *csipeji*.

Csipöle 'csipője' Baranya m. Ormányság ; *csipőjje* Torda NyF. XXXII, 18—22 ; *csipe* (*csipeje* h.) Vác NyF. X, 29, *csipő* v. *csipē* ~ *csipeje* Hosszúvölgy (Zala m.) Héjjas i. m. 25.

Erdő. Az *ered* ige mn.-i igenévi szárm. (EtSz., SzófSz.). Első adat : hn. *erdeuelu* (Anon.), kn. *Erdew* BesztSzj. Alakv. : 1. *herde*, vö. Ritus M. De Reg. Francorum *Herdechelin*, nyilv. sajtóhiba *Herdecheliu* h. l. EtSz. ; 2. *herdeü*, vö. 1215. *Herdeud* villa VárReg. 124. § stb. ; 3. *herdē*, vö. 1210. *Herde* szn. Mon. Strig. I. 195 ; 4. *erdeü*, vö. 1252. byk *Erdeu* ; 5. *erdej*, vö. 1220. *ioubagionem Erdey* VárReg. 123. ; 6. *ördő*, vö. *ördő* Kár. Bibl. I. 314. 7. *erdē*, vö. 1344. Hyntus *erde*, *erde* SchlSzj. stb. ; 8. *erdőü* vö. 1347. *fenewerdow* ; 9. *erdü*, vö. 1328/1380. *Erdwfalw*. Birt. sz.-ragos : 1320. *silua que vatha erdey nominatur*, 1329—1417. Asson *erdey*, Azonerdeye, 1456. *Kyrallerdeye*. Régen talán az *ő* ~ *é* típusú változó tövű névszók csop.-ba tartozott, vö. 1221. *ereded* szn. VárReg., *erden* KulcsK. 121, *erdeből* Ver : Verb. 80.

Békés : *ērdőü*, -t, -k, -n, -d, *ērdeje*, *ērdejék* ; Szhat : *ērdőü*, -t, *ērdeje* ; Medvesalja : *erdőü*, -t, -ji, *erdeji szēna* ; Moldv. csángó : *e'rdő*, -t, -k, -je ; Hétf. csángó : *erdő*, -üöt, -eje.

Ezenn az erdēnn Hosszúpályi (Bihar m.) : saját gyűjtés ; *erdője* Vác NyF. X, 29, A hajdúk beszéde NyF. LVI, 13 ; *erdőjje* Torda NyF. XXXIII, 18—22 ; *erdő* v. *erdē*, *erdeje* Hosszúvölgy (Zala m.) Héjjas i. m. 25.

Füredő. A *fürdik* igeneve ; ez utóbbi isml. er. ; arra lehet gondolni, hogy töve a *forog*, *fordul*, *fordít* igék *for-* alapszavának magashangú párjával azonos (EtSz., SzófSz.). Első adat : hn. összet. 1256. *feredeuzyg*, kn. *ferdew* SchlSzj. Alakv. : 1. *fērdő*, vö. 1418. *Ferdewcha* ; 2. *fērdē*, vö. 1444. in loco Petesius *ferdee* melleth (olv. *fērdē*, v. inkább *ferdeje*?) ; 3. *fēredő* l. fent!, 1396. *feredeuezhel*, *fēredő* Cis. B4 ; 4. *firődő*, vö. *firődőjet* Szár : Cat. H. 2 ; 5. *fördő*, vö. 1544. *fördöt*, *fördőieuel* Fél : Tan. 401 ; 6. *förödő*, vö. *förödőie* GuaryK. 65, *förödőth* ÉrsK. 258f, *förödője* Mad : Evang 473, *förödöt* Pázm : Préd. 526. Birt. sz.-ragos : l. fent!, 1389. *ferdeye*, az viznek *fürdeieuel* Fél : Bibl. II. 88, *fördeie* Mon. Apol. 318. id. TMNy. 343.

Békés : *fürdőü*, -t, *fürdőüje* ; Szhat : *firidőü*, -t, -je ; Medves-

alja: *fürdőü*, -t, -ji; Moldv. csángó: *feredő*; Hétf. csángó: *fērēdō*, -*üöt*, -*je*.

Feredő Szatm. m. Nagybánya, Szilágy m. Tasnád, Udvarhely m. Szombatfalva, Háromszék m.; *fērēdō* Székelyföld; *firedő* Bereg m. Rákos és Munkács vid.; *firidő* Szatmár, Szatmárnémeti; *förödő* Udvarhely m. Keresztúr vid. Vadr.

Lépcső. A *lép* ige szárm.-a (SzófSz.). Első adat: *lépczői* MA: Bibl. I. 83. Birt. sz.-ragos l. fent! és *léptzéje* Fal: BE. 589.

Békés: *lépcsőü*, -t, -k, -je. Ritk. haszn.; ink. *gérádics*; Medvesalja: *lépcsőü*, -t, -je.

Lépcső 'sáros ösvényen egymástól egy-egy lépésnyire lerakott kövek' Háromszék m.

Mező. Vit. er.; 1. a *mez-* igei tő szárm.-a, s ez ugor. er., vö. vog. *mās* 'öltözik'; er. jelentése 'fűvel, virággal stb. borított föld', vö. *meztelen*; 2. fgr. er., vö. f. *metsä* 'erdő' (SzófSz.). Első adat: 1055. *bagat mezee*, 1231/1263. *Zyl mezeu*. Alakv. 1. *mezé*, vö. *meze* WeszprK. 128, *mezenek* KulcsK. 121 stb.; 2. *mezzü*, vö. *mezzw* VirgK. 32, 33; 3. *mezző*, vö. *mezzó* Kulcs: Evang. 173; 4. *mözö*? Nád: Lev. 96. Egyéb adatok: *mezenek* KulcsK. 121, az *mezen* JordK. 394, *Mezön* DebrK. 119. Birt. sz.-ragos: *mezeyt* JordK. 415, *mezeynek* ÉrdyK. 532, *mezején* Gvad: RP., de: *mezewyd*, *mezoid* KulcsK. és Apork. 64. zsold. 12., id. TMNy. 344.

Békés: *mezőü*, -t, -k, *mezeje* '1. *mező*', 2. 'fű'; Szhat: *mezőü*, -t, *mezeje*; Medvesalja: *mezőü*, *mezeji* mn.; Moldv. csángó: *mező*, -t, -k, -je; Hétf. csángó: *mező*, -*üöt*, -*üön*, -*öje*.

Mezzüő Répce mell.; *mezőü* Háromszék m. NyK. XXXVI; *mezője* A hajdúk beszéde NyF. LVI, 13; *mezző*, *mezzé*, *mezeje* Hosszúvölgy (Zala m.) Héjjas i. m. 25; *mezeink* Göcsej Nyr. XIII, 256; *mezzü* Göcsej, Vas m. Őrség.

Tető ~ *teteje* l. a *bíró* ~ *bírák* típusban!

Névszói származékok:

Elő. Az *el* 'pars antica' névszó szárm.-a (EtSz.). Az *elő* szó eredetéről másképp Mészöly, szerinte *elő* 'pars antica' < *elevé*, tehát eredetileg iránylagos határozószó volt, majd önállósult névszó (EtSz., SzófSz.). Első adat: 1055. *eleui* humuk. Alakv.: 1. *eleü* > *elü* > *előü*, vö. 1233. *Kuelseu*-, 1290. *elew* Oklsz., *eloue* MünchK. 92; 2. **ellő*, vö. *elleyben*, *elleit* LevT. I, 42, 221; 3. *ele*, vö. *elekar*, *elenap* Sermdom., *elekethev*. Birt. sz.-ragos: *eleit* CsomaK. 42, *eleire* Toln: Vigaszt. 65, *Elei* MA., *eleie* DöbrK. 148; 3. sz. birt. sz.-ragos alak + *be*, *ben*: *eleybe* JókK. 65, *eleeben* JordK. 366, *eleyben* MargL. 38, *eleiebe* BécsiK. 18; 3. sz. birt. sz.-ragos + *n* határozórag: *eleyn* ÉrdyK. 362b, *eleinn* SzD², *elején* SzD².

Békés: *előü*, -t, -k, *eleje*, *előüjön*, *elëbb*; Szhát: *előü*, -t, -k, *eleje* v. *eleji*; Medvesalja: *előü*, -t, *eleji*; Moldv. csángó: *elö*; Hétf. csángó: *elö*.

Eleje 'férfi- v. nőiszemély szeméremtest tája' Székelyföld; 2. *eleje* 'feje, fő embere' Balaton mell.; 3. 'ös, foglaló' *elöm* Székelyföld; 4. 'szántóföldnek olyan szélességű szalagja, amelyet a vető egyszer végigmentében bevet' *eleje* Torda NyF. XXXII, 18—22, A hajdúk beszéde NyF. LVI, 13,; *elü* hasi Zala m.; *elüö* Vas m. Répceszentgyörgy.

Elē kötö Göcsej; *ele-kötü* Zala m. Szentgyörgyvölgye, Alsólendva; Vas m. Őrség; *elő-ruha* Veszprém m. Szentgál, Baranya m. Ormányság, Székelyföld, Udvarhely m., Háromszék m., Brassó m. Hétfalu; *e-ruha* Dunántúl Vas m., Baranya m. Sumony; *ē-ruha* Baranya m. Baracsszentlőrinc; *é-ruha* Baranya megye Ormányság; *eró-ruha?* *eróra?* *esó-ruha* (sajtóhina?), *zēruha* (nyilv. a *zēruha*) Baranya m. Ormányság; *elő-ruva* Csík m.

Kettő. Fgr. er., vö. vog. *kit 'ua.'*, o. *ket. 'ua.'*, f. *kahte 'ua.'* (SzófSz.). Első adat: összet. 1282. *keralquettēy*. Egyéb adatok: 1350. *Ketteusmæzeu*, *kette* KeszthK. 175, RMNy. II. 68, Eszt. H., 1. *kettöt* MünchK. 22, *kettew* JordK. 926. Birt. sz.-ragos: *ketteyet* VirgK. 32, *ketteivel* uo., *kettei* D. brK. 327.

Békés: *kettőü*, -t, *kettőünk*, *kettőütöket*, *kettenn*, *ketteje*; Szhát: *kettőü*, -t, -nket, -töket; Medvesalja: *kettőü*; Moldv. csángó: *kettő*, *kettü*, -öt v. -üt; Hétf. csángó: *kettő*, -üt v. -t.

Tüdő. Er. isml. Első adat: hn. 1193. *Tudeu* MNy. XXXI, 297, kn. *tidew* SchlSzej. Alakv.: 1. *tidő* Beythe: Stirp. 7, *tydō* SándK. 38, Beythe Á: FivK. 105b, 2. *tüdő*, vö. *tüdōnec* Mel: Herb 15, 3. *tündő?*, vö. *tündō* Fal: NE. 48. Birt. sz.-ragos: *tüdőiök* SándK. 8, *tüdője* LevT. II. 27, *tüdőiöt* Decsi G: Préd. 30, *tüdője* Matkó: BCsák. 8, *tüdője* veszett PPBl., de *tüdejét* Radv: Szak. 63.

Békés: *tüdőü*, -t, -k, *tüdeje*; Szhát: ua.; Medvesalja: *tüdőü*, -t, *tüdeji*; Hétf. csángó: *tüdő*, -üt, -je.

Kidő Hont m.; *tideő* Gömör m.; *tidő* Rimaszombat vid.

Vessző. Fgr. er., vö. o. *wasä 'rúd, vessző'*, cser. *waze 'vessző'* (SzófSz.). Első adat: hn. összet. 1344. *Vereswezew*, kn. *vezeu* BesztSzej. Úgy látszik ez is az *ō ~ é* változó tipushoz tartozott, vö. 1564. *wezzeket*. Birt. sz.-ragos: *veszeiét* Kár: Bibl. I. 517, *veszszeivel* TKis: Pan. 10, *veszejének* Zrínyi I. 13, *veszszeje* Fal: NE. 52, f. stnek *vezeie* DöbrK. 501, 100, *veszszeit* Helt: Mes. 184.

Békés: *vesszőü*, -t, -k, *vesszeje*; Medvesalja: *vesszőü*, -t, *vesszőüji*; Moldv. csángó: *vessző*, -t, -je; Hétf. csángó: *vessző*, -üt, -ője.

Vesszője Torda NyF. XXXII, 18—22.

Első. Az *elölső* fejleménye, s ez az *elöl* szárm.-a; vagy képzett szó, vagy s ez valószínűbb, elhomályosult összet., melynek második tagja *eső* (EtSz., SzófSz.). Első adat: *elsőknél* JordK. 392. Alakv.: 1. *elsé* v. *elsé*, ragozva *elsét* v. *elsét*, vö. *else* zylotteet JordK. 358, *else* varasa uo. 763, de: *elsőknél* uo. 392; 2. *első* l. fent!, *első* Com: Jan. 130, *első* Pázm: Préd. 1170. Birt. sz.-ragos: *elsőjévé* Lászl. Petr. 49 (*Elseje* alakot a NySz. nem idéz).

Békés: *elsőü*, *elseje*; Szhat: *elsőü*, *elsőü*, *elsőüjére*, *elsőüjére*, *elseje*.

Ejső Losonc vid.; *erső* Kolozs m. Sztána, Kalotaszeg; *esső* Gyergyószentmiklós; *elseő* Mátra vid.; *elsőbe*, *ersőbe* Kalotaszeg, Zsobok; *elsőjibe* 'elöször' Szolnok-Doboka m. Domokos; *elsőjijn* Torda NyF. XXXII, 22.

Belső. Ebből < **belő(ü)lső* (EtSz., SzófSz.). Első adat: hn. 1317/1407. *Belsepatak*, kn. *belse* camaraya SchlSzj. Alakv.: 1. *belső*, vö. 1454. *Belsewhassas*, *belsew* JókK. 15 CornK. 48, *belső* VitkK. 88; 2. *belse* vö. *belseszöllök* Kassai I. 282; 3. *belső* l. fent, *belse* Serm.Dom.; 4. *belsőh*, vö. 1414. *Belsewh*; 5. *belsőü*, vö. *belsew* VirgK. 141; 6. *belsőh*, vö. *belsew* MF1.; 7. *belső*, vö. *belső* VitkK. 88; 8. *belső*? RMK. I. 293. Birt. sz.-ragos *belsőiben* GuaryK. 68, *belsőy* TelK. 159, *belsői* Tihk. 101.

Békés: *belsőü*, *belseje*, Szhat: ua.; Medvesalja: *belsőü*, *belseji*; Moldv. csángó: *belső*.

Berső Kolozs m. Sztána, Kalotaszeg; *belső* Csallóköz, Bacsfa, Patonyszél; *besső* Háromszék m. Sepsí—Uzon; *belső* Csík m. Csikmadaras; *belsőjje* Torda NyF. XXXII, 18—23.

Felső. A *föl*, *fél* (< *fő*, *fé*) szárm. (EtSz., SzófSz.). Első adat: hn. 1295. *Felsewyfolou*. Alakv.: 1. *fülső*, vö. 1317. *fulseuluew*; 2. *felső* l. fent!, *felső* BécsiK. 26, MünchK. 69, Helt: Bibl. 1 Pp 4; 3. *fölső* RMNy. III, 115; 4. *fölsé*, vö. *fölse* NagyszK. 254; 5. *felső*, vö. *felse* JordK. 741, 1549. *felse* Rwha. A 4., 5. alakv. arra mutat, hogy ez is az *ő* ~ *é* hangzováltó típusú névszók közé tartozott.

Békés: *felsőü* mn., fn., -t, *felseje*; Szhat: *felsőü* mn., fn.; Medvesalja: *felsőü*, -t, *felseji*; Moldv. csángó: *fe'lsző*; Hétf. csángó: *fessüő*.

Ferső Kalotaszeg; *fési* Baranya m. Ibafa; *fösső* Udvarhely m. és Erdővidék; *fölső* 'első' Csallóköz; *felső* 'felöltő, fölsőkabát'.

Külső. A *kül-* (~ *kivül*) szó szárm. (SzófSz.). Első adat: hn. 1216—40. *Kisseu* Zaar, *Kysseukorua*. Nyr. XLII, 361, mn. *kylsew* JókK. 113, vö. RMNy. 143. Alakv.: 1. *kilsü*, vö. *kylsw* VirgK. 141, de olvasható *ő-vel* is; 2. *kilső*, vö. 1377. *Kylseu*, 1390. *Kylsew*, *kilső* Born: Préd. 85: 218, Tin. 109, Mon: Apol. 3, 312; 3. *külső*,

vö. 1450. *Kwlsewfarkas, külső* MA., PPB. stb.; 4. *kölső*, vö. 1586. *kewlsew, kölső* Mel: SzJán. 277, EsztT: IgAny. 167. Békés: *külsőü, külseje*; Szhát: *külsőü* mn.; Medvesalja: *külsőü, külseji*; Moldv. csángó: *kühü'lszó*.

Ķilső Torontál m. Szaján, Ószentiván, Szőreg, Szeged; *külseő*, Palócság, Gömör m.; *kiső* Somogy m. Szőkedencs; *kiső* Rácalmás; *kivülső* Kolozsvár; *kürső* Kalotaszeg, Kolozs m. Sztána; *küsső* Erdővidék; *küsü* Vas m. Őrség.

Török jövevényszók:

Erő. Vmely török ny.-ból a honf. el., vö. pl. csuvas *irek 'ua.'* (EtSz., SzófSz.). Első adat: szn. szárm.? *Ereuca*, szn. 1213. *Ereu* (VárReg.), kn. *ereienec* BécsiK. 12, de: 1211. *ereus*. Alakv.: 1. **erüy* > **erüh*, vö. 1221. *Eruhud*; 2. *ereü*, vö. *Ereu*, *Erev* VárReg.; 3. *errő*, vö. *errős* Szék: Krón. 47; 4. *erü*, vö. *erü*, *erüssen* Mel: SzJán. 249, *erültelen* MA: Bibl. V, 36; 5. **herő* v. *hereü*, vö. *herews* KolGl., *Hereust* VárReg.; 6. *örő*, vö. *Őróusch* Kön-Szj., *ewrewthlen* Ver: Verb. 147, meg *éoróssódni* EtSz.; 7. *eré*, ragos képzett alakokban *eré* v. *eré*, vö. *ereth*, *ereuel*, *eresb*, *eres*, *eretlen* Serm.Dom., *eres* SchlSzj.; 8. *erre*, vö. *erzejit* Felv: SchSal. 8; 9. *heré*, vö. *heeres* WinklK. 363; 10. *öré*, vö. *evres* DomK. 84, *oresbülésére* Bal: CsIsk. 450; 11. **éré*, vö. *eerethlen* JordK. 800; 12. *érő*, vö. *éreiékből* Sylv: ÚT. II, 15, meg *érossythet* uo. 22. Birt. sz.-ragos: *ereyben* JordK. 462, *ereyt* ÉrdyK. 553b, *ereye* uo. 636, *ereere* VirgK. 5, *ereyet* Helt: Bibl. Ib 3; *ereje* Pázm: Préd. 153 stb., de: *eróieuel* Mel: SzJán. 539, id. TMNy. 341, *erőjekben* Ver: Verb. 156, id. TMNy. 341.

Békés: *erőü, -t, ereje, erejek*; Szhát: *erőü, -t, ereje, erejek*; Medvesalja: *erőü, -t, ereji*; Moldv. csángó: *e'rő, -t, ereje* v. *erője*; Hétf. csángó: *erő, erüöt, ereje*.

Erőnek erejivé Vác NyF. X, 29; *ereje* Torda NyF. XXXII, 18—22, A hajdúk beszéde NyF. LVI, 13; *erő* 'vagyon' Nóg-rád m., moldv. csángó.

Idő ~ *ideje* l. a *biró* ~ *birák* típusban!

Seprő. A *seper-söpör* szárm.-a, ez pedig csuvasos jell. török ny.-ból a honf. el., vö. pl. csagatáj *süpur 'ua.'* (SzófSz.). Első adat: *scopha sepreu* BesztSzj. Alakv.: 1. *séprő*, vö. *seprew* JókK. 96b, *sépröckel* MünchK. 37, *ÉrsK.* 7b; 2. *söprő*, vö. *söprönc* Mel: Herb. 67; 3. *séprü*, vö. *seprüvel* Com: Jan. 114 Bod: Lex. 166, *Váli*: OrvK. 66.

Békés: *séprü, -t, -je*; Szhát: *seprü, -t, -je*; Medvesalja: *sépröü, -t, -je*; Moldv. csángó: *seprü, -t, -k, -je*.

Szólló. Csuvasos jell. török ny.-ból a honf. el., vö. csuvas *sjola* 'bogyó', kazáni *jilák 'ua.'* (SzófSz.). Első adat: hn. összet.

1193. *celeu* ceg MNy. XXXI, 164, kn. 1260/1402. *Chybrezeule*, de : 1075/1217. *sceulleus*. Alakv. : 1. *szēleü*, vö. 1272. *Nogsceleu*, 1219. *Nogzelew*, 1254. *Sceuleuscer* ; 2. *szeüleü*, *szőlö*, vö. 1279. *Zeulev*, 1317. *Sceuleufeu*, *zewlew* JókK. 91, 92, 1594. *zeöleö*, *zölöt* GuaryK. 17, *zölöket* MünchK. 26, *szőlöd* KBécs. C. 5, *szőlö* RákGy : Lev. 208 ; 3. *szélé*, vö. *zele* ÉrdyK. 130b, *KeszthK.* 202, 1320. *Pouszelehelye*. Birt. sz.-ragos : 1288. *Taybazeley*, 1324. *Sceuleye*, 1369. *Mochselei*, *zöleieket* DöbrK. 148, *zewleyth* CornK. 249b, *JordK.* 57b, de : *zölöiét* BécsiK. 180, *szölöie* Tel : FelB. 161, Szék : Krón. 32, *szölőjébe* Mad : Evang. 180, utóbbi három adatot id. TMNy. 344.

Békés : *szöllöü*, -t, -k, -je ; Szhát : *szöüllöü*, -t, -je ; Medvesalja : *szöüllöü*, -ji, v. -eji ; Moldv. csángó : *szöllö*, -t ; Hétf. csángó : *szüöllö*, -üöt, -öje.

Szellö Tolna m. Decs, Pest m. Sükösd, Csanád ; *szöjlä* Székelyföld, Moldva, Klézse ; *szöüllöü*, *szöülleje* Biharugra (saját gyűjt.) ; *szöllöjek* Torda NyF. XXXII, 22.

Teknő. Vmely török ny.-ból a honf. el., vö. pl. krimi *täknä* 'ua.' (SzófSz.). Első adat : hn. 1230—65. *Tekeneu*, kn. *tekenő* GuaryK. 17. Alakv. : 1. *tekenő*, vö. 1469. *Thekenew*, *tekenev* MargL. 52b, 1559. *tekenöth*, 1561. *thekeno* ; 2. *tekenyö* Erd.-Orszgy. II, 287, *tekenyöben* Kisv : Adag. 15 ; 3. *tekenében* Cis. O. 4 ; 4. *teknível* TörtT². I, 282 ; 5. *tekönöth* DebrK. 221 ; 6. *teknő* Veresm : Lev. 260 ; 7. *theknyo* Radv : Csal II, 60. Birt. sz.-ragos : *tekenőjökre* Tof : Zsolt. 33. Sz. : *tekenelche* 'teknőke' ÉrdyK. 243, *tekenecheet* uo., *tekenechenek* uo. ; *teckenés* béka Helt : Mes. 405 ; *tekenős* Misk : VKert. 264.

Békés : *teknöü*, -t, -k, -je ; Szhát : *teknöü*, -t, -je ; Medvesalja : *teknöü*, *teknöü*, -t, -ji ; Moldv. csángó : *tekenyö*, -t, -je ; Hétf. csángó : *tekenyö*, -üöt, -öje.

Tekenő Szlavónia, Rimaszombat, Debrecen ; *tekenő* Palócság ; *tekenő* Gömör m. Hamva ; *tekenyö* Tolna m. Alsónyék ; Dráva mell., Bács m. Bajmok, Szilágy m. Tasnád, Székelyföld, Hétfalu ; *teknö* Csallóköz, Cegléd, Szabadka ; *tekönö* Kalotaszeg, Jákótelke.

Bölcső. Vmely török ny.-ból a honf. el., vö. pl. kumük *bösük* 'ua.' (EtSz., SzófSz.). Első adat : hn. 1413. *Belchew*, kn. *belchew* BesztSzj. Alakv. : 1. *bölcső* l. fentl ; 2. *bölcsé*, vö. *belche* SchlSzj. ; 3. *böcső*, vö. *böchö* PeerK. 340, MA². ; 4. *bölcsü*, vö. *böltsu* GKat : Válts. I, 803, Illy : Préd. II, 551, Gvad : RP. 42 ; 5. *böcsü* Nomencl.

Békés : *böücsöü*, -t, -je ; Szhát : ua. ; Medvesalja : *böücsöü*, -t, -ji ; Hétf. csángó : *büölcsü*, -üt, -üje.

Böcsü Csik m. Csikmadaras ; *bücsü* Nógrád m.

Szerető. Bizonyt. er. Első adat : szn. 1199. *Scereteu*, vö.

MNy. XV, 367 (*Játék a.*), mn. igenév: *zeretűy* JókK. 133, *zeretűin* fn. BécsiK. 52. Alakv.: 1. *szeretű* l. fent!; 2. *szeretű*, vö. *Zerethe* attyanffyay JordK. 351, *zeretűwl* valasztottam ÉrdyK. 415b; 3. *szeretű*, vö. *zeretű* VirgK. 29b, *zerethű* Komj: SzPál. 176. Birt. sz.-ragos: *Scereteii* 1210. VárReg. 134, *zeretűoiet* DebrK. 142, *zeretűym* VirgK. 42b, az *ű* *zeretűoenek* VirgK. 107b, *szereiteinek* Mikes 62 Lev., id. TMNy. 344.

Békés: *szeretűü*, -t, -je; Szhát: ua.; Medvesalja: *szeretűü*, -t, -ji; Moldv. csángó: *szeretű*, -je; Hétf. csángó: *szeretű*, -űöt, -űje.

Szereteje Nagybacon NyF. LXXIII, 7, Szenna Nyíri i. m. 20; *szeretű* ~ *szereiteje* Göcsej Nyr. XIV, 164.

Temetű. Elv. a *temetűhely* (XVI. sz. e. f. Murm.) féle kifejezésből; a *temet* egyébként a fgr. er. *tűm* ige szárm.-a (SzófSz.). Első adat: 1662. *temetű* MNy. XXVII, 50 és MNy. XVII. 123. Egyéb adat: *temetűre* 'temetés' Nád: Lev. 85.

Békés, Szhát: *temetűü*, -t, -je; Medvesalja: *temetűü*, -t, -ji. *Temetű* ~ *temetei* Göcsej Nyr. XIII, 256.

Kötű. A fgr. er *köt* (vog. *köt* 'ua.', z. *kytk-* 'befog (lovat)', f. *kytke* 'odaköt'), ige mn. igeneve (SzófSz.). Első adat: szn. 1444. *Kewthew*, kn. 1493. *Elekethe*w. Alakv.: 1. *kétű*, vö. 1555. *elekhetenek* feie, 1556. *nagkete* feyze, *fekethe* RMNy. II, 210; 2. *kötű*, vö. *elewkewthe* RMNy. II, 35, 1525. *kewthefeg*; 3. *ketyű*, vö. *feketye* MargL. 29; 4. *kötű*, vö. 1528. *elekhetew*, 1516. *fykethew*, *ketheo* RMNy. II, 65, *elökettű* Helt: Krón. 78; 5. *kötű*, vö. 1533. *Elewkewthew*, *kheotheot* RMNy. II, 65, *fűkötű* RMNy. II, 149, *kötű* Kir. besz. 29, *kötűi* Com: Jan. 100, *fűkötűoiet* Kár: Bibl. I, 494, *térd-kötűeket* Pázm: Kal. 483. Birt. sz.-ragos l. fent!

Békés: *kötűü*, -t, -k, -je 'Schürze', *kötűűfik*; Szhát: *kötűü*, -t, -je; Moldv. csángó: *kötű*, *kötűűl* 'Bindestrick'.

Kötű 1. 'spárpa' Háromszék m. Kovászna, 2. 'kötény' Dráva mell., Kiskunhalas, Szeged, Bács m. Bajmok, Tiszahát, Hegyalja, Tokaj, Torna m. Tornaújfalu, Heves m., Borsod m. Diósgyőr, Székelyföld; *fejköteje* Bakony vid. TMNy. 344; *köteje* Nagybacon NyF. LXXIII, 7. A *kötűre* vonatkozó adatokat vö. a *fű* címszó alatt a *fejköltű* adataival!

*

Az e csoportba tartozó névszók nom.-a, csonka tője -ó-ra, -ű-re végződik, a 3. sz. birt. sz.rag előtt és (kivételesen más rag és képző előtt is) a, e hangot találunk a köznyelvben és sok nyelvjárársunkban: *ajtű* ~ *ajtaja*, *aprű* ~ *apraja*, *mezű* ~ *mezeje*, *tüdű* ~ *tüdeje*. „Az idetartozó paradigmák nagy részében (amelyekben a váltakozás nem analógiás hatás eredménye) másfelől *ű* ~ *á*, *ű* ~ *é* hangváltást állapíthatunk meg: *tetű* ~ *tetés*,

tetétlen, tetéz, disznó ~ disznának, disznaja, idő ~ idés, idén, idétlen, ideje stb.“ (Gombocz i. m. 50. §).

A csonka többeli ó-s, ő-s alakok magyarázata ugyanaz, mint a *bíró*, *szülő* típusban. Az ó ~ a, ő ~ e váltakozást Gombocz a következőképpen magyarázta: A hangváltakozás a szóvégi és hangzóközi γ kétirányú fejlődésével van kapcsolatban. A **gyisznay*, **mezey* féle szók 3. sz. birt. sz.-ragos alakja eredetileg így hangzott: **gyisznád*, **mezeje*, majd a γ két magánhangzó közül kiesett: **gyisznád*, **mezee*, majd a hiatus *j* (illetőleg *i*) közbeszúrásával szüntették meg: *disznaja*, *mezeje* (Gombocz i. m. 53. §).

Ez a magyarázat jó a köznyelvi hangállapotra. Azonban nem tudunk vele megmagyarázni néhány nyelvjárási adatot. Ilyenek: *adája* Csallóköz (Nyr. I, 378), moldv. csángó (Nyr. IX, 481), *ajtája* Csallóköz (Nyr. I, 378), *disznait* uo. i. h., *kendéje*, *kürtéje* moldv. csángó (Nyr. IX, 481), *tetéj*, *tetéjbe*, *tetéjön*, *tetéjje* Szeged, Kiskunhalas, Torontál m. Kishegyes, *szüléje* Békés, Hétf. csángó, *szüléje* palóc nyj. (Nyr. XXI, 309), *fékétéje* Arad m. Pécska.

Gombocz magyarázata teljesen megállna, ha az e csoportba tartozó főnevek 3. sz. birt. sz.-ragos alakjában a -ja, -je rag előtt a, e volna a hangzó minden nyelvelmünkben, minden nyelvjárásunkban, továbbá ha a birt. sz.-ragos alakot kivéve a hangváltás e típusban más esetekben nem fordulna elő. Ha azonban a *tetéz*, *tetétlen* mellett *tetéjje*, a *szülék* mellett *szüléje* stb. alakokat találunk, akkor azt kell feltennünk, hogy e szavak ugyanabba a csoportba tartoznak, mint a *bíró*, *bírāja*, vagyis az a sejtésünk, hogy a *bíró* ~ *bírák*, *idő* ~ *idén* és az *adó* ~ *adaja*, *telő* ~ *teleje* típus származásilag egy csoportba tartoznak. A jelzett hangváltakozás, ami a köznyelvet és néhány nyelvjárást jellemez, csak különböző irányú történeti fejlődés eredménye. Az *ajtó* ~ *ajtaja*, *telő* ~ *teleje* típus azon tagjaiban, ahol a hangváltakozás történeti fejlődés eredménye, tehát nem analógiás eredetű és néha még analógiás esetekben is megtaláljuk az ó ~ á, illetőleg ő ~ é hangváltást több nyelvtörténeti emlékekben és mai nyelvjárásunkban. Természetesen ott, ahol az analógia kiegyenlítő hatása ezeket az alakokat nem szorította ki. Ilyenek: *aitara* MünchK. 69, 149, *aytara* JordK. 79, 311, *aytarol* uo. 513, *aythat* NádK. 699, *aytat* TihK. (EtSz.). *aithat* KazK. 64, *aythan* ÉrdyK. 243; 1393/1446. *fyer*, *fékötő*, *fíköttő* MTsz.; *aghnenak* ÉrdyK. 492b; *vefel* LevT. I, 93, *vélegény* Helt: Krón. 188b, *véi* TörtT². III, 326; 1344. *Hyutuserde*, *erde* SchlSzj., *erden* KulcsK. 121, *erdeböl* Ver: Verb. 80; 1444. *Petesius ferdee* (olv. *ferdē* v. inkább *ferdeje* ?); *meze* VeszprK. 12., *mezenek* KulcsK. 121; *kette* KeszthK. 175; 1524. *wezzeket*; *else* zylotteet JordK. 358; 1317/1407. *Belse* patak, *belse* zamara; *fólse* NagySzK. 254; *ereth*, *ereuel*, *eresb*, *eres*, *eretelen* Serm.Dom.; *eres* SchlSzj., *erethlen* JordK. (EtSz.); 1260/1402.

Chybrezeule, zele ÉrdyK. 130b, KeszthK. 202; tekenében Cis. 04.; zere the JordK. 351; elewkwethe RMNy. II, 35, jekethe uo. 210. Szinnyei felsorolja a mi csoportunkban fel nem vettek közül az eheze SermDom., feld mivele uo., theremte WinkIK. 78, teuelge 'tévelygé', keuetkeze 'követkézé' GyöngyGl. alakokat (MNy. XXVI, 84, NyK. XXVIII, 308).

Vitán felül áll, hogy a teljes töben meglévő váltakozások a 3. sz. birt. sz.-ragos alakot kivéve egy eredetűek, csak az utóbbi kialakulását kell tehát magyaráznunk. Fentebb idézett nyelvjárási adatainkból láttuk, hogy néhány szóban, több nyelvjárásban (így a csallóközi, palóc, csángó, békési, kiskunhalasi, torontálmegyei) a 3. sz. birt. sz.-ragos alakban nem *a*, *e*, hanem *á*, *é* áll a *-ja*, *-je* rag előtt: *adája*, *szüleje*, *tejeje* stb. Ha ilyen alakok csak nyelvjárásainkban volnának, akkor lehetne ezeket újabb eredetű analógiás fejlődésnek minősíteni. Van azonban néhány történeti adatunk is. Sajnos, csak a XVI. sz.-i nyomtatványok jöhetnek szóba, itt is csak a magashangú alakok (a különböző *é* jelölésük miatt), mert a mennyiséget kódexeink (néha nyomtatványaink sem) nem jelölik. A XVII. sz.-i nyelvemlékekben már nemigen találunk rá példát. *Budenz* idéz Heltai nyelvéből ilyen alakokat: *ideje*, *esztendeje*, MNyelvész V, 391, 392. Idézhetjük itt a már idézett *szüleidet* alakot Dévaiból, *sengeje* uo. 81, id. Szinnyei MNy. XXVI, 83., ilyen adatok még példatárunkból *véi* TörtT. III, 326, *velieket* MA: SB. 118, *idéie* Zvon: Post. II, 12, *léptéje* Fal: BE. 589 és ha nem sajtóhiba MA. 1708-i nürnbergi kiadásából a magyar részben *ideje koran valo* alakok (de uo. *Ideje koran*).

Ha a nyelvtörténeti és népnyelvi adatokat összevetjük, a 3. sz. birt. sz.-ragos alak eredetét kétféleképpen képzelhetjük el:

1. Elfogadjuk *Gombocz* magyarázatát. Csak azzal egészítjük ki, hogy néhány nyelvjárásban, néhány szóban nem *adaja*, *ajtaja*, *ideje*, *szüleje* alakok keletkeztek, hanem esetleg utólag a *fája*, *búzája*, *ruhája*, *fecskéje*, *kemencéje* analógiás hatására *adája*, *szüleje*, *ideje*. E feltevés gyengéje, hogy külön fejlődésnek tartja a 3. sz. birt. sz.-ragos alakot. Tehát eszerint ugyanegy szóban egyfelől *ó ~ á*, másfelől *ó ~ a*, illetőleg *ő ~ é*, másfelől *ő ~ e* hangváltakozás van.

2. A másik magyarázat szerint a 3. sz. birt. sz.-ragos alak kifejlődése nem független az *e* típusban szereplő *ó ~ á*, illetőleg *ő ~ é* hangváltástól. Eszerint a 3. sz. birt. sz.-ragos alak fejlődése a következő lehetett: **adáya* > **adáhá* > **adáá* > *adája*, **ideye* > **idehe* > **idéé* > *ideje*, > *ideje*. Vö. 1055. *azah*, uo. *fizeg azaa*, 1055. *bagatmezee*, 1288. *Marcelneygyaya*, 1353. *Gyasteluk*, 1360. *mezgergya* stb. Az *adája*, *ideje* alakok kialakulását elősegíthette a *fája*, *ruhája*, *fecskéje* stb. analógia. Így keletkeztek *erdén*, **erdéje*, *mezén*, **mezéje* alakok. Ez az ősi hangállapot azonban csak kevés nyelvjárásban maradt fenn. Az *adája*, *aprája*, *ajtája*, *ideje* *szüleje* alakok a legtöbb nyelv-

járásunkban megrövidültek és *ajtaja*, *apraja*, *erdeje* stb. alakok keletkeztek. Ez a rövidülés a XVI. sz. előtt ment végbe. Az okát a hangsúly hatásában kereshetjük. Amint a második nyílt hangzós szótag rövid hangzója az első szótag hangsúlyának hatása alatt kiesett (l. kétnyíltszótagos hangtörvény Horger: NyF. LXV.), ugyanígy ennek analógiájára a második nyílt szótag hosszú magánhangzója megrövidülhetett. Hogy ilyen *adája* > *adaja*, *aprája* > *apraja* rövidülés lehetséges, arra idézhettünk példákat nyelvjárásainkból, így: *marhaját*, *csizmaját* Csallóköz Nyr. I, 378, *órajá*, *marhaja*, *buzaja*, *gazdaja*, *pincéje*?, *szērēncsēm*?, *tisztába*, *óraig*, *öt éves koráig*, *vacsoraér*, *almaér*, *házaér*, *fiaé*, *komaék* stb. alakok Horger, Mnyj. 275. §. E hangjelenség nincs megmagyarázva. Valószínű azonban, hogy itt *ruhája* > *ruhaja*, *vacsoraér* > *vacsoraér* stb. rövidülés történt. Kétségtelen rövidülés a *pincéje*, *szērēncsēm* alak. De én még így magyarázom a székely *facska*, *ruhacska* alakokat is. A váci nyelvjárásban ugyanis látjuk, hogy kicsinyítő képző előtt a tőhangzó megrövidül: *levélke*, *egérke* stb., l. ezt bővebben 24—5 lapon.

Ahol az *ê* rövidülése nem következett be, ott az *é* vagy megmaradt, pl. *kendéje*, *kürtéje* moldvai csángó (Nyr. IX, 481), *szüléje* palóc (Nyr. XXI, 309), vagy pedig zártabbá vált, *é* lett belőle, pl. *tetěj*, *tetějbe*, *tetějön*, *tetějje* Szeged, Kiskunhalas, Torontál m. Kishegyes, *féketéje* Arad m. Pécska, *szüléje* Békés, Hétf. csángó. Az *é* > *é* fejlődésről bővebben l. az előző fejezetben a 388—9 lapon!

A kérdés csak az eredet szempontjából érdekelhet bennünket. Az egykori hangváltásos állapot ugyanis nyelvjárásainkból egyre jobban kiszorul. E folyamat már a kódexek korában megkezdődött. Hangváltásos adatot a kódexek korában sok szónál már nem is találunk. Nagyobb számban őriztek meg régi *adaja*, *ideje* féle alakokat a göcseji, kemenesaljai és nagybaconi nyelvjárások (Nyr. XIII, 256, NyF. XXXII, 8, NyF. LXXIII, 11). A legtöbb nyelvjárásban és így az általunk behatóan vizsgált nyelvjárásokban is kiveszőben vannak az *adaja* féle alakok. Igen sokszor egymás mellett él a két alak *ajtóuja* és *ajtaja* Békés, Szhat. Jobban megőrződtek a magashangú alakok: *ideje*, *esztendeje*, *erdeje* stb. (L. ez adatokat példatárunkban a címszók alatt!) Kevés ilyen alakot őriztek meg a moldvai és a hétfalusi csángó nyelvjárások.

Debrecen.

Végh József.